
Dahara Vidya Prakashika

दहलरविद्यलप्रकलशलकल

Document Information

Text title : Dahara Vidya Prakashika

File name : daharavidyAprakAshika.itx

Category : major_works

Location : doc_z_misc_major_works

Author : Paramasivendra Saraswati

Proofread by : NA

Latest update : October 10, 2024

Send corrections to : sanskrit at cheerful dot c om

This text is prepared by volunteers and is to be used for personal study and research. The file is not to be copied or reposted without permission, for promotion of any website or individuals or for commercial purpose.

Please help to maintain respect for volunteer spirit.

Please note that proofreading is done using Devanagari version and other language/scripts are generated using **sanscript**.

November 5, 2024

sanskritdocuments.org

દહરવિદ્યાપ્રકાશિકા

by Paramashivendra Saraswati

પરમશિવેન્દ્રસરસ્વતીપ્રણીતા દહરવિદ્યાપ્રકાશિકા ।

ૐ

ઉપોદ્ધાતઃ ।

ઇહ બલુ ધર્માર્થકામમોક્ષાખ્યયતુર્વિધપુરુષાર્થેષુ મોક્ષમેવ પરમપુરુષાર્થમાસ્થિષત ન્યાયવેદાન્તનિષ્ણાતાઃ । તત્કારણં ચામનન્તિ સ્વસ્વરૂપસાક્ષાત્કારમ્ । બહુકૃત્વઃ કૃતેડપિ શ્રવણે મનને ઉપાસને ચ દિઝ્મોહાદૌ તત્ત્વસાક્ષાત્કારમન્તરા ભ્રાન્તિનિવૃત્તેરદર્શનાત્ । અત એવ શ્રુતયઃ તત્સાધનાનિ બહુવિધાન્યુપાસનાનિ ઉચ્ચાવચાનિ ચ કર્માણ્યુદ્ધોષયન્તિ । ઉપદિદેશ ચ ભગવાન્ તત્ત્વસાક્ષાત્કારં તત્સાધનાનિ ચ ભગવદ્ગીતાયામ્, ઉદ્યુવસંવાદે ચ શ્રીમદ્ભાગવતે । અત એવ પ્રામાણિકા નિશ્ચયસહેતું તત્ત્વસાક્ષાત્કારં મન્યમાના અપિ તદન્તરઙ્ગસાધનાનિ ઉપાસનાનિ કર્માણિ ચ તત્તદધિકાર્યાનુગુણ્યેન આત્માયપ્રતિપાદિતાનિ સર્વજનીનતામાનિન્યુઃ । તદેતદાલક્ષ્ય ઘોરતમભવમયાશીવિષાનલજ્વાલાવળીભિઃ સન્તપ્થમાનસ્ય પ્રાણિજાતસ્ય અનુજિઘૃક્ષાવિજૃમ્ભિતકટાક્ષક્ષેપમાત્રેણ દૂરોત્સારિતભવભયવૃત્તયઃ, બ્રહ્મસૂત્રવૃત્તિ - યોગસૂત્રવૃત્તિ - સિદ્ધાન્તકલ્પવલ્લી-આત્મવિદ્યાવિલાસાદ્યતિમનોહરનાગ્રન્થપ્રણેતૃણાં વિશેષતઃ પ્રકટિતાનેકવિધસિદ્ધિપ્રભાવાનાં “શાન્તો દાન્ત” ઇત્યાદિસર્વશાસ્ત્રં પ્રસિદ્ધબ્રહ્મનિષ્ઠલક્ષણસમ્પન્નાનાં યત્સન્દર્શનમાત્રેણ કરચ્છેદનેન અપકુર્વતોડપિ પાપિષ્ઠસ્ય પુલિન્દસ્ય બ્રહ્મસ્વરૂપમાવિરભૂત્ ઇત્યુદ્ધોષ આરોહત્યદ્યાપિ શ્રવણપદવીં, કિં બહુના, આસેવન્તેડદ્યાપિ યદુષિતાઃ ભૂમીઃ તત્તદભીષ્ટસિદ્ધયે વિદ્વજ્જનાઃ તાદૃશપ્રભાવવતાં શ્રીમત્પરમહંસપરિવ્રાજકસદાશિવબ્રહ્મેન્દ્રાણાં આચાર્યાઃ આત્મતત્ત્વજ્ઞાનાન્તરઙ્ગસાધનેષુ ઉપનિષત્સુ મૂર્ધાભિષિક્તાં તાણિડશ્રુતિષુ બહુધા પ્રપચ્ચિતાં મોક્ષમાર્ગેકપ્રવણાનાં અત્યન્તામોદકર્શી પ્રપચ્ચયામાસુર્દહરવિદ્યામ્ । યાં ચ વિદ્યામાચાર્યભગવદ્ભાદરાયણોડપિ સૂતસંહિતાયામિન્દ્રબૃહસ્પતિસંવાદે પચ્ચષાધ્યાયૈઃ, શારીરકમીમાંસાયાં બહુભિઃ સૂત્રૈર્મહતા પ્રબન્ધેન પ્રાચીકશત્, યત્ર ચ ભગવાન્ ભાષ્યકારોડપિ દહરાધિકરણે મહાન્તં કોલાહલં ચકાર । ઇદૃશ્યા દહરવિદ્યાયા નિગૂઢે સારભૂતં તત્ત્વં લોકાનુજિઘૃક્ષયા પ્રકાશયિતું શ્રીમત્પરમહંસપરિવ્રાજકસદાશિવબ્રહ્મેન્દ્રાણામાચાર્યાઃ પરમહંસપરિવ્રાજકાચાર્યશ્રીમત્પરમશિવેન્દ્રસરસ્વતીનામાનઃ ઇમાં દહરવિદ્યાપ્રકાશિકાખ્યાં કૃતિં સકલશ્રુતિસ્મૃતીતિહાસપુરાણા અતિગહનવિતતભાષ્યાદિગભીરિમ્ણો બિભ્યતાં મન્દધિયામપિ યથા સુખાવબોધઃ સ્યાત્ તથા સરલસરલયા સરાણ્યા હૃદયઙ્ગમયા તત્તાદૃશ્યા વાગ્વૈખર્યા અતિદુરૂહાન્ વિષયાન્ સર્વજનસુલભાંશ્ચકુઃ । ગ્રન્થાન્તે ચ કતિપયૈઃ લોકૈઃ દહરવિદ્યાસર્વસ્વભૂતૈઃ સર્વાશ્ચ વિષયાન્ સચ્ચિક્ષેપુઃ । તાદૃશમિદં ગ્રન્થરત્નં કુતૂહલિભિરસ્માભિઃ મુદ્રણં વિધાય

પ્રાકાશ્યં પ્રાપિતમ્ । તત્તત્રત્યગુણાન્વિમૃશન્તુ સન્ન ઇત્યાશાસ્તે ॥

પણ્ડિતવિધેયઃ

શં. ચન્દ્રશેખરશાસ્ત્રી

દહરવિદ્યાપ્રકાશિકા

॥ શ્રીઃ ॥

શ્રીગુરુચરણારવિન્દાભ્યાં નમઃ ।

નત્વા ગણેશ્ચરં સ્કન્દં સામ્બં સદ્ગુરુમેવ ચ ।

દહરાખ્યપરેશાનધ્યાનરીતિઃ પ્રકાશ્યતે ॥

અત્ર શ્રુતિસ્મૃતીતિહાસપુરાણાગમેષુ પરમેશ્વરવિષયપૂજાનમસ્કારસ્તુત્યાદ્યપેક્ષયા તદ્ધ્યાને આદરો દૃશ્યતે । તથા હિ । ()અથર્વશિખાયાં (અથર્વશિખોપનિષત્)- “શિવ એકો ધ્યેયશિવકુરસ્સર્વમન્યત્ પરિત્યજ્ય સમામાથર્વશિખા” ઇતિ । ()કઠવલ્લીખ્યપિ (પારમાત્મિકોપનિષદિ, મુણ્ડકોપનિષદિ ૩.૨, કાઠકોપનિષદિ)- નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો

ન મેધયા ન બહુના શ્રુતેન ।

યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્ય-

સ્તસ્યૈષ આત્મા વિવૃણુતે તનૂં સ્વામ્ ॥” ઇતિ । (વૃણુતે choose, select)

()યોગયાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતૌ-

અથ ધ્યાનં પ્રવક્ષ્યામિ શૃણુ ગાર્ગિ વરાનને ।

ધ્યાનમેવ હિ સર્વેષાં કારણં બન્ધમોક્ષણે ॥

ધ્યાનમાત્મસ્વરૂપસ્ય વેદનં મનસા ખલુ ।

સગુણં નિર્ગુણં ચૈવ સગુણં બહુધા સ્મૃતમ્ ॥” ઇતિ ।

“યોગી યુગ્જ્યત સતતમાત્માનં રહસિ સ્થિતઃ ।

એકાકી યતચિત્તાત્મા નિરાશીરપરિગ્રહઃ ॥

શુચૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસનમાત્મનઃ ।

નાત્યુચ્છિન્નં નાતિનીચં ચૈલાજિનકુશોત્તરમ્ ॥”

ઇતિ પ્રસ્તુત્ય,

“યુગ્જન્નેવં સદાત્માનં યોગી નિયતમાનસઃ ।

“શાન્તિ નિર્વાણપરમાં મત્સંસ્થામધિગચ્છતિ ॥”

ઇતિ ()ભગવદ્ગીતાયામ્ ।

()સ્કાન્દપુરાણે સૂતસંહિતાયાં યજ્ઞવૈભવખણ્ડે-

“અથ મોક્ષાર્થિભિઃ પ્રાજ્ઞૈઃ શિવ એકશિવકુરઃ ।

ધ્યેયસ્સર્વ પરિત્યજ્ય શિવાદન્યત્તુ દેવતમ્ ॥

અસ્મિન્નર્થે શ્રુતિસ્સાધ્વી સમામા વેદવિત્તમાઃ ॥” ઇતિ ।

તત્રૈવ-

સોપાનક્રમતો દેવા નૃણાં સંસારમોચકાઃ ।

રુદ્રસ્સંસારમગ્નાનાં સાક્ષાત્ સંસારમોચકઃ ॥

અતસ્સર્વ પરિત્યજ્ય શિવાદન્યત્તુ દેવતમ્ ।

શિવ એવ સદા ધ્યેય સાક્ષાત્ સંસારમોચકઃ ॥

વૃક્ષસ્ય મૂલસેકેન શાખાઃ પુષ્પાન્તિ વૈ યથા ।

શિવધ્યાનેન દેવાવ તથા તૃમા ભવન્તિ હિ ॥ ઇતિ ।

તત્રૈવ એકત્રિંશાધ્યાયે-

“નૃત્યમાનસ્ય દેવસ્ય ધ્યાનં યત્તુ દ્વિજોત્તમાઃ ॥

દેવદેવસ્ય વિપ્રેન્દ્રા મહાપ્રીતિકરં સદા ॥

સામ્બમૂર્તિધરસ્યાસ્ય શિવસ્ય ધ્યાનમાસ્તિકાઃ ।

દેવદેવસ્ય વિપ્રેન્દ્રા મહાપ્રીતિકરં સદા ॥” ઇતિ ।

તત્રૈવ દ્વિચત્વારિંશાધ્યાયે-

શ્રુત્યાર્યપ્રસાદેન સર્વ બ્રહ્મેતિ ભાવયન્ ।

મુચ્યતે પાતકૈસ્સર્વૈર્ધટિકામાત્રતો નરઃ ॥

દિનાર્ધ સકલં બ્રહ્મ ભાવયન્ ગુરુપૂર્વકમ્ ।

બુદ્ધિપૂર્વકૃતૈસ્સર્વૈઃ પાતકૈર્મુચ્યતે નરઃ ॥

વિગ્રહં પરતત્ત્વસ્ય ત્રિણેત્રં સામ્બમદ્ભુતમ્ ।

મુહૂર્તં ચિન્તયન્ મર્ત્યો મુચ્યતે સર્વપાતકૈઃ ॥

સ્વસ્યરૂપાનુસન્ધાનાનૃત્યન્તં સર્વકારણમ્ ।

મુહૂર્તં ચિન્તયન્ મર્ત્યો મુચ્યતે સર્વપાતકૈઃ ॥

નૃત્યમાનં મહાદેવં સામ્બમૂર્તિધરં તુ વા ।

દિનાર્ધ ચિન્તયન્ પાપાત્ પ્રસિદ્ધાન્મુચ્યતેઽખિલાત્ ॥

ત્રિમૂર્તીનાં તુ રુદ્રસ્ય વિગ્રહં ચિન્તયન્ દિનમ્ ।

મહાપાતકસઙ્ઘૈશ્ચ મુચ્યતે પાતકાન્તરૈઃ ॥

દિનત્રયમભિધ્યાયન્ રુદ્રમૂર્તિમતન્દ્રિતઃ

મુચ્યતે પાતકૈસ્સર્વેઃ પ્રસિદ્ધૈર્નાત્ર સંશયઃ ॥

વિષ્ણોશ્ચ વિગ્રહં ધ્યાયન્ મર્ત્યશ્શુદ્ધો દિનત્રયમ્ ।

મહાપાતકસંઘૈશ્ચ મુચ્યતે પાતકાન્તરૈઃ ॥

સમરાત્રં મહાવિષ્ણોર્વિગ્રહં ચિન્તયન્ નરઃ ।

મુચ્યતે પાતકૈસ્સર્વેઃ પ્રસિદ્ધૈર્નાત્ર સંશયઃ ॥” ઇતિ ।

અન્યત્રાપિ-

“અતોઽયં સ શિવો ધ્યેયઃ પ્રાધાન્યેન શિવહ્રુરઃ ।

સર્વમન્યત્ પરિત્યજ્ય દૈવતં પરમેશ્વરાત્ ॥

શિખા ચાથર્વાણી સાધ્વી સર્વવેદોત્તમોત્તમા ।

અસ્મિન્નર્થે સમાપ્તા સા શ્રુતયશ્ચ પરા અપિ ॥

ધ્યાનસ્થાવશ્યકર્તવ્યતા પુરાણાન્તરેઽપ્યુક્તા-

“એકસ્મિન્નપ્યતિકાન્તે મુહુર્તે ધ્યાનવર્જિતે

દસ્યુભિર્મુષિતેનેવ યુક્તમાકન્દિતું ભૂશમ્ ॥” ઇતિ ।

()કૌર્મે (ઉત્તરભાગઃ ૨૯.૩૭)-

“ધ્યાનનિષ્ઠસ્ય સતતં નશ્યતે સર્વપાતકમ્ ।

તસ્માન્મહેશ્વરં જ્ઞાત્વા તદ્ધ્યાનપરમો ભવેત્ ॥” ઇતિ ।

અન્યત્રાપિ (ઉત્તરભાગઃ ૪૬.૪૦-૪૧)-

“આરુરુક્ષુસ્તુ સગુણં પૂજયેત્ પરમં શિવમ્ ।

પિનાકિનં ત્રિણયનં જટાલે કૃત્તિવાસસમ્ ॥

પદ્માસનસ્થં રુદ્રમાભં ચિન્તયેદ્વૈદિકી શ્રુતિઃ ।

એષ યોગસ્સમુદ્દિષ્ટસ્સ બીજો મુનિપુઙ્ગવાઃ ॥” ઇતિ ।

()શિવપુરાણસ્ય વાયવીયસંહિતાયાં (પૂર્વભાગઃ ૩.૨-૪)

“તસ્માત્ સર્વમિદં બ્રહ્મવિષ્ણુરુદ્રેન્દ્રપૂર્વકમ્ ।

સહ ભૂતેન્દ્રિયૈસ્સર્વેઃ પ્રથમં સંપ્રસૂયતે !

કારણાનાં ચ યો ધાતા ધ્યાતા પરમકારણમ્ ।

ન સંપ્રસૂયતેઽન્યસ્માત્ કુતશ્ચન કદાચન ॥

સર્વેશ્વર્યેણ સમ્પન્નો નામ્ના સર્વેશ્વરઃ સ્વયમ્ ।

સર્વેર્મુમુક્ષુભિર્ધ્યેયઃ શમ્ભુરાકાશમધ્યગઃ ॥” ઇતિ ।

તત્રૈવ (પૂર્વભાગઃ ૩.૩૨-૪૦)-

પ્રસાદસાધનં ધર્મસ્સ તુ વેદેન દર્શિતઃ ।
 તદભ્યાસવશાત્સામ્યઃ પૂર્વયોઃ પુણ્યપાપયોઃ ॥
 સામ્યાત્પ્રસાદસમ્પર્કાત્ ધર્મસ્યાતિશયસ્તતઃ ।
 ધર્મસ્યાતિશયાત્સાધઃ પશોઃ પાપપરિક્ષયઃ ॥
 એવં પ્રક્ષીણપાપસ્ય બહુજન્મપરિષ્કૃતા ।
 સામ્યે સર્વેશ્વરે ભક્તિઃ જ્ઞાનપૂર્વ પ્રજાયતે ॥
 ભાવાનુગુણમીશસ્ય પ્રસાદોઽપ્યતિરિચ્ચતે ।
 પ્રસાદાત્કર્મસન્ત્યાગઃ કૃલતો ન સ્વરૂપતઃ ॥
 તસ્માત્કર્મકૃલત્યાગાત્ શિવધર્માન્વયઃ શુભઃ ।
 સ ચ ગુર્વનપેક્ષશ્ચ તદપેક્ષ ઇતિ દ્વિધા ॥
 તત્રાનપેક્ષાત્સાપેક્ષો મુખ્યઃ શતગુણાધિકઃ ।
 શિવધર્માન્વયસ્યાસ્ય શિવજ્ઞાનસમન્વયઃ ॥
 જ્ઞાનાન્વયવશાત્ પુંસઃ સંસારે દોષદર્શનમ્ ।
 તતો વિષયવૈરાગ્યં વૈરાગ્યાત્ ભાવશોધનમ્ ॥
 ભાવશુદ્ધિં પ્રપન્નસ્ય ધ્યાને નિષ્ઠા ન કર્મણિ ।
 જ્ઞાનધ્યાનાભિયુક્તસ્ય પુંસો યોગઃ પ્રવર્તતે ॥
 યોગેન તુ પરા ભક્તિઃ પ્રસાદસ્તદનન્તરમ્ ।
 પ્રસાદાન્મુચ્યતે જન્તુર્મુક્તશિવસમૌ ભવેત્ ॥” ઇતિ ।
 તત્રૈવ (પૂર્વભાગઃ ૩.૪૫-૪૬)-
 “જ્ઞાનભાવાનુરૂપેણ પ્રસાદેનૈવ નિર્વૃત્તિઃ ।
 તસ્માદસ્ય પ્રસાદાર્થ વાઙ્મનોદોષવર્જિતાઃ ॥
 ધ્યાનન્તશિવમેવૈકં સ્વદારતનયાન્વયાઃ ॥” ઇતિ । (સદારતનયાગ્રયઃ)
 તત્રૈવ શિવપુરાણસ્ય વાયવીયસંહિતાયાં ઉત્તરભાગે (૧૧.૨૪-૨૫)-
 “બ્રહ્મક્ષત્રવિશાં દેવિ ચતીનાં બ્રહ્મચારિણામ્ ।
 તથૈવ વાનપ્રસ્થાનાં ગૃહસ્થાનાં ચ સુન્દરિ ॥
 શૂદ્રાણામથ નારીણાં ધર્મ એષ સનાતનઃ ।
 ધ્યેયસ્ત્વયાહં દેવેશિ સદા જપ્યં ષડક્ષરમ્ ॥” ઇતિ ।
 તત્રૈવ (૨૨.૪૮-૪૯,૫૧)-

“જપચણરતો મર્ત્યસ્તદ્વૈશિષ્ટ્યવશાદિહ ।
 ધ્યાનચણરતો ભૂત્વા જાયતે ભુવિ માનવઃ ॥
 જ્ઞાનં લબ્ધ્વાડચિરાદેવ શિવસાયુજ્યમાપ્નુયાત્ ॥” ઇતિ ।
 “તસ્માત્ પગ્ચસુ ચણેષુ ધ્યાનચણરતો ભવેત્ ।
 ધ્યાનં જ્ઞાનં ચ યસ્યાસ્તિ તીર્ણસ્તેન ભવાર્ણવઃ ॥”
 ઇતિ ચ । તત્રૈવ (૩૭.૫૧-૬૭)-
 “તસ્માદ્દીરં મનઃ કુર્યાદ્ધારણાભ્યાસયોગતઃ ।
 ધ્યૈ ચિન્તાયાં સ્મૃતો ધાતુઃ શિવચિન્તા મુહુર્મુહુઃ ॥
 અવ્યાક્ષિમેન મનસા ધ્યાનં નામ તદુચ્યતે ।
 ધ્યેયાવસ્થિતચિત્તસ્ય સદૃશઃ પ્રત્યયસ્ય ચઃ ॥
 પ્રત્યયાન્તરનિર્મુક્તઃ પ્રવાહો ધ્યાનમુચ્યતે ।
 સર્વમન્યત્પરિત્યજ્ય શિવ એકશિવકુરઃ ॥ (શિવ એવ)
 પરો ધ્યેય રિશવેશેતિ સમાસાથર્વણી શ્રુતિઃ ।
 સર્વપ્રભૂ શિવૌ તસ્માત્ સર્વગૌ સર્વદોદિતૌ ॥
 સર્વજ્ઞૌ સતતં ધ્યેયૌ નાનારૂપવિભેદતઃ ।
 વિમુક્તેઃ પ્રત્યયઃ પૂર્વઃ પ્રત્યયશ્ચાણિમાદિકઃ ॥
 ઇત્યેતદ્ધિવિધં જ્ઞેયં ધ્યાનસ્યાસ્ય પ્રયોજનમ્ ।
 ધ્યાતા ધ્યાનં તથા ધ્યેયં યચ્ચ ધ્યાનાપ્રયોજનમ્ ॥
 એતચ્ચતુષ્ટયં જ્ઞાત્વા યોગં મુગ્ધજીવિત્ યોગવિત્ ।
 જ્ઞાનવૈરાગ્યસમ્પન્નશ્રદ્ધધ્યાનઃ ક્ષમાન્વિતઃ ॥
 નિર્મમશ્ચ સદોત્સાહી ધ્યાતેત્યં પુરુષઃ સ્મૃતઃ ।
 જપાચ્છાન્તઃ પુનઃધ્યાયિત્ ધ્યાનાચ્છાન્તઃ પુનર્જપેત્ ॥
 જપધ્યાનાભિયુક્તસ્ય ક્ષિપ્રં યોગઃ પ્રસિદ્ધ્યતિ ।
 ધારણા દ્વાદશાયામા ધ્યાનં દ્વાદશધારણમ્ ॥
 ધ્યાનદ્વાદશકં યાવત્ સમાધિરિતિ ગીયતે ।
 સમાધિર્નામ યોગાડ્ગમજમં પરિકીર્ત્યતે ।
 સમાધિના ચ સર્વત્ર પ્રજ્ઞાલોકઃ પ્રવર્તતે ।
 ચદર્થમાત્રનિર્ભાસં સ્તિમિતોદધિવત્ સ્થિતમ્ ॥

સ્વરૂપશૂન્યવદ્ધ્યાનં તત્સમાધિર્વિધીયતે ।
 ધ્યેયે મનસ્સમાવેશ્ય તિષ્ઠેદવિચલશ્ચિરમ્ ॥
 નિર્વાતદીપવદ્યોગી સમાધિસ્થઃ પ્રગીયતે ।
 ન શ્ૃણોતિ ન ચાદ્ધાતિ ન રંસ્યતિ ન પશ્યતિ ॥ (ન જલ્પતિ ન પશ્યતિ)
 ન ચ સ્પર્શં વિજાનાતિ ન સહુલ્પયતે મનઃ ।
 ન ચાભિમન્યતે કિંચિન્ન ચ બુદ્ધ્યેત કાષ્ઠવત્ ॥
 એવં શિવે વિલીનાત્મા સમાધિસ્થ ઇહોચ્યતે
 યથા દીપો નિવાતસ્થઃ સ્પન્દતે ન કથચ્ચન ॥ (ન કદાચન)
 તથા સમાધિનિષ્ઠોડપિ તસ્માન્ન વિચલેત્સુધીઃ ।
 એવમપ્યસ્ય તસ્યાઙ્ગં યોગિનો યોગમુત્તમમ્ ॥
 તદન્તરાયા નશ્યન્તિં વિદ્ધાઃ સર્વે શનૈશ્શનૈઃ ।
 તત્રૈવ (૩૮.૧-૧૭)-
 આલસ્યં વ્યાધયસ્તીવ્રં પ્રમાદસ્થાનસંશયઃ ॥
 અનવસ્થિતચિત્તત્વં અશ્રદ્ધા ભ્રાન્તિર્દર્શનમ્ ।
 દુઃખાનિ દૌર્ભનસ્યં ચ વિષયેષુ ચ લોલતા ॥
 દશૈતે યુગ્જતાં પુંસામન્તરાયાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ।
 આલસ્યમલસત્ત્વં તુ યોગિનાં દેહયેતસામ્ ॥
 ધાતુવૈષમ્યજા દોષા વ્યાધયઃ કર્મયોગતઃ ।
 પ્રમાદો નામ યોગસ્ય સાધનાનામભાવતા ॥
 ઇદત્રેત્યુભયાલમ્બી જ્ઞાનં તત્ સ્થાનસંશયઃ ।
 અપ્રતિષ્ઠા હિ મનસસ્ત્વનવસ્થિતિરુચ્યતે ॥
 અશ્રદ્ધા ભાવરહિતા નિવૃત્તિર્યોગવર્ત્મનિ ।
 વિપર્યસ્તા મતિર્યા સા ભ્રાન્તિશ્ચિત્યભિધીયતે ।
 દુઃખમજ્ઞાનજં પુંસાં ચેતસ્યાધ્યાત્મિકં વિદુઃ ॥
 આધિભૌતિકમઙ્ગોત્થં સ્વતો દુઃખં પુરા કૃતૈઃ ।
 આધિદૈવિકમાખ્યાતમશન્યસ્ત્રવિષાદિજમ્ ॥
 ઇચ્છાવિઘાતજં દોષં દૌર્ભનસ્યં પ્રચક્ષતે ।
 વિષયેષુ વિચિત્રેષુ વિભ્રમસ્ત્વત્ર લોલતા ॥

એતેષ્વેતેષુ ચિહ્નેષુ યોગાસક્તસ્ય યોગિનઃ ।
ઉપસર્ગાઃ પ્રવર્તન્તે દિવ્યાસ્તે સિદ્ધિસૂચકાઃ ॥

પ્રતિભા શ્રવણં વાર્તા દર્શનાસ્વાદવેદનાઃ ।
ઉપસર્ગાષ્ટિત્યેતે તદા યોગસ્ય સિદ્ધયઃ ॥

સૂક્ષ્મે વ્યવહિતેડર્યે ચ વિપ્રકૃષ્ટે ત્વનાગતે ।
પ્રતિભા કથ્યતે ચાર્યે પ્રતિભા સા યથાતથમ્ ॥

શ્રવણં સર્વશબ્દાનાં શ્રવણં ત્વપ્રયત્નતઃ ।
વાર્તા વાર્તાસુ વિજ્ઞાનં સર્વેષામેવ દેહિનામ્ ॥

દર્શનં નામ દિવ્યાનાં દર્શનં ત્વપ્રયત્નતઃ ।
તથાસ્વાદશ્ચ દિવ્યેષુ રસેષ્વાસ્વાદ ઉચ્યતે ॥

સ્પર્શનાધિગમસ્ત્વદ્વેદના નામ વિશ્રુતા ।
સુગન્ધાનાં ચ દિવ્યાનામાબ્રહ્મભુવનાવધિ ॥

ઉપતિષ્ઠન્તિ રત્નાનિ યાનાનિ ચ બહૂનિ ચ ।
સ્વચ્છન્દં મધુરા વાણી વિવિધાસ્ય પ્રવર્તતે ॥

રસાયનાનિ સર્વાણિ દિવ્યાશ્ચૌષધયસ્તથા ।
સિધ્યન્તિ પ્રણિપત્યૈનં નયન્તિ સુર્યોષિતઃ ॥

યોગસિદ્ધ્યેકદેશેડપિ દૃષ્ટે મોક્ષે ભવેન્મતિઃ ।
દૃષ્ટમેતન્મયા યદ્વત્તદ્વન્મોક્ષો ભવેદિતિ ॥”

તત્રૈવ (૩૯.૧૪-૨૮)-

ધ્યાતા ધ્યાનં તથા ધ્યેયં યચ્ચ ધ્યાનપ્રયોજનમ્ ।
એતચ્ચતુષ્ટયં જ્ઞાત્વા ધ્યાતા ધ્યાનં સમાચરેત્ ॥

જ્ઞાનવૈરાગ્યસમ્પન્નો નિત્યમુદ્યુક્તમાનસઃ ।
શ્રદ્ધાનઃ પ્રસન્નાત્મા ધ્યાતા સદ્ભિરુદાહુતઃ ॥

ધ્યૈ ચિન્તાયાં સ્મૃતો ધાતુઃ શિવચિન્તા મુહુર્મુહુઃ ।
અન્યાક્ષિમેન મનસા ધ્યાનમિત્યભિધીયતે ॥

બુદ્ધિપ્રવાહરૂપસ્ય ધ્યાનસ્યાસ્યાવલમ્બનમ્ ।
ધ્યેયમિત્યુચ્યતે સદ્ભિસ્તથ સામ્બસ્સ્વયં શિવઃ ॥

વિમુક્તિપ્રત્યયઃ પૂર્વં ચૈશ્વર્યશ્ચાણિમાદિકમ્ ।

શિવધ્યાનસ્ય તસ્યાસ્ય સાક્ષાન્મુક્તિઃ પ્રયોજનમ્ ॥

યસ્માન્ સૌખ્યં ચ મોક્ષં ચ ધ્યાનાદુભયમાપ્નુયાત્ ।

તસ્માત્ સર્વં પરિત્યજ્ય ધ્યાનનિષ્ઠો ભવેન્નરઃ ॥

નાસ્તિ ધ્યાનં વિના જ્ઞાનં નાસ્તિ ધ્યાનમયોગિનઃ ।

જ્ઞાનં ધ્યાનં ચ યસ્યાસ્તિ તીર્ણસ્તેન ભવાર્ણવઃ ॥

જ્ઞાનં પ્રસન્નમેકાગ્રમશેષોપાધિવર્જિતમ્ ।

યોગાભ્યાસેન યુક્તસ્ય યોગિનસ્ત્વેવ સિધ્યતિ ॥

પ્રક્ષીણાશેષપાપાનાં જ્ઞાને ધ્યાને ભવેન્મતિઃ ।

પાપોપહતબુદ્ધીનાં તદ્વાર્તાપિ સુદુર્લભા ॥

યથા વહ્નિર્મહાદીપ્તશ્શુષ્કમા ચ નિર્દહેત્ ।

તથા શુભાશુભં કર્મ ધ્યાનાગ્નિર્દહતિ ક્ષણાત્ ॥

અત્યલ્પોડપિ યથા દીપસ્સુમહત્ત્રાશયેત્તમઃ ।

યોગાભ્યાસસ્તથાલ્પોડપિ મહત્ પાપં વિનાશયેત્ ॥

ધ્યાયન્તઃ ક્ષણમાત્રં વા શ્રદ્ધયા પરમેશ્વરમ્ ।

ભવેદ્યત્ સુમહચ્છેયસ્તસ્યાન્તો નૈવ વિદ્યતે ॥

નાસ્તિ ધ્યાનસમં તીર્થં નાસ્તિ ધ્યાનસમં તપઃ ।

નાસ્તિ ધ્યાનસમો યજ્ઞસ્તસ્માદ્ધ્યાનં સમાચરેત્ ॥” ઇતિ ।

()પરાશરોપપુરાણે (૨.૫૨-૫૩, ૫૫-

“મહાદેવસ્ય સામ્બસ્ય શેષત્વેનૈવ કેવલમ્ ।

દેવતાસ્સકલા ધ્યેયાસ્સુવિજ્ઞેયા મનીષિભિઃ ॥

સર્વમેતત્પરિત્યજ્ય શિવ એવ શિવકુરઃ । (સર્વમન્યત્પરિત્યજ્ય)

ધ્યેય ઇત્યાહ પરમા શ્રુતિરાથર્વણી ખલુ ॥

અથ કિં બહુનોક્તેન શિવસ્સામ્બ સનાતનઃ ।

સાક્ષાન્નિષ્ઠા હિ શાસ્ત્રાણાં નાપરસ્સત્યમીરિતમ્ ॥

તદન્યત્ સકલં વિશ્વં સ હિ વિશ્વાધિકઃ શિવઃ ।

સ એવ જગતાન્નાથસ્સ તુ સંસારમોચકઃ ॥” ઇતિ (જગતો નાથઃ)

તત્રૈવ (૯.૧-૨)-

“બ્રાહ્મે મુહૂર્ત ઉત્થાય શિવં સામ્બં ત્રિલોચનમ્ ।

ધ્યાત્વા સમાહિતો ભૂત્વા ધર્મમર્થ ચ ચિન્તયેત્ ॥ ” ઇતિ ।

અત્રૈવ સમદશે (૧૭.૨૬-૨૭)-

“સાક્ષાત્ પરતરસ્યૈવ વસ્તુનસ્સર્વસાક્ષિણઃ ।

અસ્તિ મૂર્તિઃ પરા શુદ્ધા સ્વતન્ત્રા પાપનાશિની ॥

તસ્યાસાધારણા મૂર્તિસ્સામ્બા ચન્દ્રાર્ધશેખરા । (તસ્માત્સાધારણી)

નીલગ્રીવા વિરૂપાક્ષા ધ્યેયા બ્રહ્માદિભિઃ પરૈઃ ॥ ” ઇતિ

()સૌરસંહિતાયામ્-

“સર્વેશ્વર્યેણ સમ્પન્નં સર્વેશં ચ સ્વભાવતઃ ।

તદ્વિજ્ઞાનાભિવૃદ્ધ્યર્થં તદેવ ધ્યેયમાસ્તિકૈઃ ॥ ” ઇતિ

()ઈશ્વરધ્યાનાદિનિષ્ઠં પ્રતિ ઈશ્વરઃ અનુગૃહ્ણતીતિ યોગશાસ્ત્રકારૈરાધ્યુક્તમ્ । “ઈશ્વરપ્રણિધાનાદ્ધ્રા” અસ્ય સૂત્રસ્યેદં વૈયાસિકં ભાષ્યમ્-

પ્રણિધાનાત્ ભક્તિવિશેષાદાવર્જિત ઈશ્વરસ્તમનુગૃહ્ણતિ । અભિધ્યાનમાત્રેણ તદભિધ્યાનાદપિ યોગિનઃ આસન્નતરસસમાધિલાભઃ સમાધિકુલં ચેતિ । એતસ્ય ભોષ્યસ્ય વ્યાખ્યાનં તત્ત્વશદ્ધિપ્રણિધાનાત્ ભક્તિવિશેષાત્ માનસાદ્વાચિકાત્કાચિકાદ્વા, આવર્જિતોડભિમુખીકૃતસ્તમનુગૃહ્ણતિ । અભિધ્યાનમાત્રેણ અભિધ્યાનમનાગતેડર્થે ઇચ્છા । ઇદમસ્યાભિમતમસ્તિત્વતિ તન્માત્રેણ ન વ્યાપારાન્તરેણેતિ । હૃદયપુણ્ડરીકે પરમેશ્વરધ્યાનં કર્તવ્યમિતિ આદૌ પુરાણવચનાનિ લિખ્યન્તે ।

()સ્કાન્દપુરાણે સૂતસંહિતાયાં શિવમાહાત્મ્યખણ્ડે દ્વિતીયાધ્યાયે (૨.૧૩-૨૪)-

“પુનરસાક્ષાચ્છિવજ્ઞાનસિદ્ધ્યર્થં મુનિપુરુષગવાઃ ।

અગ્નિહોત્રસમુત્પન્નં ભસ્માદાયાદરેણ તુ ॥

નિધાય પાત્રે શુદ્ધે તત્ પાદૌ પ્રક્ષાલ્ય વારિણા ।

દ્વિરાચમ્ય મુનિશ્રેષ્ઠાસપવિત્રાઃ સમાહિતાઃ ।

ઓમાપસ્સર્વમિત્યેતન્મન્ત્રમુચ્યાર્ય ભક્તિતઃ ।

ધ્યાત્વા વિષ્ણું જલાધ્યક્ષં ગૃહીત્વા ભસ્મવારિણા ॥

વિમૃજ્ય મન્ત્રૈર્જાબાલૈરગ્નિરિત્યાદિસમભિઃ ।

સમાહિતધિયશુદ્ધાશિશિવં ધ્યાત્વા શિવામપિ ॥

સમુદ્ઘૂલ્ય મુનિશ્રેષ્ઠા આપાદતલમસ્તકમ્ ।

સિતેન ભસ્મના તેન બ્રહ્મભૂતેન ભાવનાત્ ॥

લલાટે હૃદયે કુક્ષૌ દોર્ઘ્નઢ્યે ચ સુરોત્તમાઃ ।

ત્રિપુણ્ડ્રધારણં કૃત્વા બ્રહ્મવિષ્ણુશિવાત્મકમ્ ॥

એવં કૃત્વા તં દેવાઃ અથર્વશિરસિ સ્થિતમ્ ।

શાન્તા દાન્તા વિરક્તાશ્ચ ત્યક્ત્વા કર્માણિ સુપ્રતાઃ ॥

વાલાગ્રમાત્રં વિશ્વેશં જાતવેદસ્સ્વરુપિણમ્ ।

હૃત્પદ્મકર્ણિકામધ્યે ધ્યાત્વા વેદવિદાં વરાઃ ॥

સર્વજ્ઞં સર્વકર્તારં સમસ્તાધારમદ્ભુતમ્ ।

પ્રણવેનૈવ મન્ત્રેણ પૂજયામાસુરીશ્વરમ્ ॥

અથ તેષાં પ્રસાદાર્થં પશૂનાં પતિરીશ્વરઃ ।

ઉમાર્ધવિગ્રહશ્રીમાન્ સોમાર્ધકૃતશેખરઃ ॥

નીલકણ્ઠો નિરાધારો નિર્મલો નિરુપપ્લવઃ ।

બ્રહ્મવિષ્ણુમહેશાનૈરુપાસ્યઃ પરમેશ્વરઃ ॥

“સાન્નિધ્યમકરોદ્ગ્રહઃ સાક્ષાત્ સંસારનાશકઃ ।” ઇતિ ॥

()શિવપુરાણસ્ય વાયવીયસંહિતાયાં (૭) (પૂર્વભાગે ૭.૧.૩૨.૪૯-૫૨)-

“અવતાર્યં સ્વમાત્માનમમૃતાક્ષાકૃતિં હૃદિ ।

દ્વાદશાન્તાસ્થિતસ્યેન્દ્રોઃ પરસ્તાત્ સિતપદ્મજે ॥

અર્ધનારીશ્વરં દેવમતીવ મધુરાકૃતિમ્ ।

શુદ્ધસ્ફટિકસદ્ગુણં પ્રસન્નં શીતળદ્યુતિમ્ ॥

ધ્યાત્વા નામાદ્યકૈરેવ ભાવપુષ્પૈસ્સમર્ચયેત્ ।” ઇતિ ॥

તત્રૈવ (પૂર્વભાગે ૭.૨.૭.૨૦)-”

તસ્માત્ સહ તથા શક્ત્યા હૃદિ પશ્યન્તિ ચે શિવમ્ ।

તેષાં શાશ્વતિકી શાન્તિર્નેતરેષામિતિ શ્રુતિઃ ।

“ઇતિ ॥

તત્રૈવ (પૂર્વભાગે ૭.૨.૮.૧૮-૨૧)-

“વ્રતં પાશુપતં કૃત્વા હ્યથર્વશિરસિ સ્થિતમ્ ।

ભસ્મસગ્ચજ્જનસર્વાંગા ભભ્રુવુરમરાસ્તથા ॥

અથ તેષાં પ્રસાદાર્થં પશૂનાં પતિરીશ્વરઃ ।

સગણગ્ચામ્ભયા સાર્ધં સાન્નિધ્યમકરોત્ પ્રભુઃ ॥

યં વિનિદ્રા વિનિશ્વાસા યોગિનો વીતકલ્મષાઃ ।

હૃદિ પશ્યન્તિ દેવં તં દદૃશુસ્સુરપુંગવાઃ ॥” ઇતિ ॥

()કૌર્મે ઉપરિભાગે એકોનયત્વાર્ણિશાધ્યાયે (૩૯.૫૪ or ૩૭.૧૩૮)-

“યે હિ માં યોગનિરતા ધ્યાયન્તિ સતતં હૃદિ ।

મદ્ભક્તિપરમા નિત્યં યતયઃ ક્ષીણકલ્મષાઃ ॥

નાશયામ્યચિરાત્ તેષાં ઘોરં સંસારસાગરમ્ ।” ઇતિ ॥

()સૌરસંહિતાયાં તૃતીયાધ્યાયે-

“વિવિક્તસેવી લઘ્વાશી સુખાસીનો જિતેન્દ્રિયઃ ।

સમગ્રીવશિરઃ કાયઃ શુચિર્ભસ્માવકુણ્ઠિતઃ ॥

ત્રિપુણ્ડ્રધારણૈર્યુક્તો ગુરુભક્તિસમન્વિતઃ ।

હૃત્પુણ્ડરીકમધ્યે તુ શિવં સત્યાદિલક્ષણમ્ ॥

સર્વસ્ય જગતસ્સાક્ષાત્ સૃષ્ટિસ્થિત્યન્તકારણમ્ ।

ઉમાસહાયં કલ્યાણં નીલકણ્ઠં ત્રિલોચનમ્ ॥

પ્રશાન્તં પ્રભુમીશાનં ધ્યાયેન્નિત્યમતન્દ્રિતઃ ।

ધ્યાનેનૈવ શિવજ્ઞાનં જ્ઞાનાન્મુક્તિર્ન કર્મણા ॥

કર્મ તુ જ્ઞાનહેતુઃ સ્થાદિતિ તત્ત્વવિદાં સ્થિતિઃ ॥” ઇતિ

ઇતોડપિ પરમેશ્વરોપાસનં કર્તવ્યં યતઃ બ્રહ્મવિષ્ણ્વાદિભિરપિ તદુપાસનં કૃતમિતિ વચનાનિ પ્રદર્શ્યન્તે ।

()સ્કાન્દપુરાણે સૂતસંહિતાયાં મુક્તિખણ્ડે દ્વિતીયાધ્યાયે (૨.૧૬-૧૯-

ઉમાસહાયો ભગવાન્નીલકણ્ઠસ્ત્રિલોચનઃ ।

બ્રહ્મણા વિષ્ણુના ચૈવ રુદ્રેણાપિ સદા હૃદિ ॥

ઉપાસ્યમાનસ્સર્વાત્મા સર્વવસ્તુવિવર્જિતઃ ।

કૃપયા કેવલં વિષ્ણું વિશ્વમૂર્તિર્વૃષધ્વજઃ ॥

અનુગૃહ્યાબ્રવીત્ વિપ્રા દેવો મધુરયા ગિરા ।

કિમર્થં તત્તવાન્ વિષ્ણો મહાઘોરં તપશ્ચિરમ્ ॥

અત્યન્તં પ્રીતવાનસ્મિ તવ તદ્વદ મેડનઘ ।” ઇતિ ॥

()સ્કાન્દપુરાણે સૂતસંહિતાયાં યજ્ઞવૈભવખણ્ડે નવમાધ્યાયે-

ઉમાર્ધવિગ્રહા શુકલા ચન્દ્રાર્ધકૃતશેખરા ।

નીલગ્રીવા ત્રિનેત્રા ચ પ્રસન્નવદના શુભા ॥

વરદાભયહસ્તા ચ વિચિત્રમકુટોજજ્વલા ।

સર્વલક્ષણસમ્પન્ના સર્વાભરણભૂષિતા ॥

સ્વસ્વરૂપાનુસન્ધાનપ્રમોદાદૈવ કેવલાત્ ।

મહાતાણ્ડવસંયુક્તા બ્રહ્મવિષ્ણુશિવાદિભિઃ ॥

ધ્યેયાડઽધન્તવિનિર્મુક્તા યા મૂર્તિઃ શ્રુતિદર્શિતા ।

સેયં પ્રસન્નમૂર્તિઃ સ્યાત્ પરાત્ પરતરસ્ય તુઃ ॥

યે સદા પરમાં મૂર્તિ ધ્યાયન્તિ હૃદયામ્બુજે ॥

ઇહ તે પરમાં ભુક્તિં મુક્તિં ચ પ્રાપ્નુવન્તિ હિ ॥ ” ઇતિ ।

()તત્રૈવ સ્કાન્દપુરાણે સૂતસંહિતાયાં યજ્ઞવૈભવખણ્ડે સપ્તવિંશે-

અરૂપસ્ય શિવસ્યાપિ મૂર્તિર્ઘયા હ્યુપાસકૈઃ ।

ઉમાર્ધવિગ્રહા શુક્લઃ ત્રિણેત્રા ચન્દ્રશેખરા ॥

નીલગ્રીવા પરાનન્દા પ્રમોદાન્તાણ્ડવપ્રિયા ।

બ્રહ્મવિષ્ણુમહાદેવૈઃ ઉપાસ્યા ગુણમૂર્તિભિઃ ॥

સર્વમૂર્તિવિહીનસ્ય સર્વભૂતાધિપસ્ય તુ ।

તથાપ્યેષા પરા મૂર્તિરિત્યેષા શાશ્વતી શ્રુતિઃ ॥ ” ઇતિ ।

તત્રૈવ સૂતગીતાયાં ષાષ્ઠોઽધ્યાયે (૬.૭-૧૨)-

“અતઃ પ્રસાદસિદ્ધ્યર્થં પરયા શ્રદ્ધયા સહ -

ધ્યેયમેવ પરં તત્ત્વં હૃદયામ્બોજમધ્યમે ।

ત્રિમૂર્તીનાં તુ રુદ્રોઽપિ શિવં પરમકારણમ્ ।

સદા મૂર્ત્યાત્મના પ્રીત્યા ધ્યાયતિ દ્વિજપુઙ્ગવાઃ ॥

ત્રિમૂર્તીનાં ચ વિષ્ણુશ્ચ શિવં પરમકારણમ્ ।

સદા મૂર્ત્યાત્મના પ્રીત્યા ધ્યાયતિ દ્વિજપુઙ્ગવાઃ ॥

ત્રિમૂર્તીનાં વિરિઞ્ચોઽપિ શિવં પરમકારણમ્ ।

સદા મૂર્ત્યાત્મના પ્રીત્યા ધ્યાયતિ દ્વિજપુઙ્ગવાઃ ॥

બ્રહ્મવિષ્ણુમહેશાનાં ત્રિમૂર્તીનાં વિચક્ષણાઃ ।

વિભૂતિરૂપા દેવાશ્ચ ધ્યાયન્તિ પ્રીતિસંયુતાઃ ॥

ઘૃતકાઠિન્યવન્મૂર્તિઃ સચ્ચિદાનન્દલક્ષણા ।

શિવાદ્ભેદેન નૈવાસ્તિ શિવ એવ હિ સર્વદા ॥ ” ઇતિ ।

()પરાશરોપપુરાણે પ્રથમાધ્યાયે (૧.૧૫-૧૬)-

વરદાભયહસ્તાય ત્રિનેત્રાય ત્રિમૂર્તિભિઃ ।

હૃદિ ધ્યેયાય નિત્યાય નમઃ સામ્બાય સાક્ષિણે ॥

વેદવેદાન્તગમ્યાય વેદમાર્ગનિવર્તિનામ્ ।

(વેદવેદાન્તસંસ્થાય વેદમાર્ગાતિવર્તિનામ્)

અગમ્યાય સુગમ્યાય નમો વેદાન્તવેદિનામ્ ॥ ” ઇતિ ।

()સૌરસંહિતાયાં તૃતીયાધ્યાયે-

“મહેશ્વરઃ શિવઃ શમ્ભુઃ પ્રણવસ્યાસ્ય ગોચરઃ ।

અણોરાણીયાન્ મહતો મહીયાનમ્બિકાપતિઃ ॥

ઉમાપતિર્નમસ્કાર્યઃ સર્વૈર્ધ્યયો હૃદમ્બુજે ।

તથા ધ્યયો હરિબ્રહ્મપ્રમુખૈર્ગુણમૂર્તિભિઃ ॥ ” ઇતિ ।

()વાસિષ્ઠલૈકુગે તૃતીયાધ્યાયે (૩.૨-૫)-

મૂર્તિરસ્ય મુનિશ્રેષ્ઠ શિરસા શ્રૂયતે શ્રુતેઃ ।

ઉમયા સહિતા નિત્યા નીલગ્રીવા ત્રિલોચના ॥

સ્વાત્મતત્ત્વ સુખસ્ફૂર્તિઃ મુદિતા તાણ્ડવપ્રિયા ।

બ્રહ્મવિષ્ણુમહેશાનૈરુપાસ્યા સર્વદા મુને ॥

ભોગમોક્ષપ્રદા પુણ્યા પુંસાં વેદવિદાં વર ।

સૈવ મે પરમા મૂર્તિરુપાસ્યા સર્વદા તવ ॥ ”

()સ્કાન્દપુરાણે સૂતસંહિતાયાં શિવમાહાત્મ્યખણ્ડે દ્વિતીયાધ્યાયે (૨.૨૩-૨૪)-

repeat of the above

“અથ તેષાં પ્રસાદાર્થ પશૂનાં પતિરીશ્વરઃ ।

ઉમાર્ધવિગ્રહશ્રીમાન્ સોમાર્ધકૃતશેખરઃ ॥

નીલકણ્ઠો નિરાધારો નિર્મલ નિરુપપ્લવઃ ।

બ્રહ્મવિષ્ણુમહેશાનૈઃ ઉપાસ્યઃ પરમેશ્વરઃ ॥

સાન્નિધ્યમકરોદ્રઃ સાક્ષાત્ સંસારનાશકઃ । ” ઇતિ

પરાશરોપપુરાણ એવ -

Earlier same verses are attributed to sUtaśaMhitA above

“ઉમાર્ધવિગ્રહા શુક્લા ચન્દ્રાર્ધકૃતશેખરા ।

નીલગ્રીવા પરાનન્દા પ્રમોદાત્તાણ્ડવપ્રિયા ॥

બ્રહ્મવિષ્ણુમહાદેવૈરુપાસ્યા ગુણમૂર્તિભિઃ ।

સર્વમૂર્તિવિહીનસ્ય સર્વભૂતાધિપસ્ય તુ ॥

તથાધ્યેષા પરા મૂર્તિરિત્યેષા શાશ્વતી શ્રુતિઃ । ” ઇતિ ।

()પરાશરોપપુરાણ એવ -

Same verses are repeated

સાક્ષાત્ પરતરસ્યૈવ વસ્તુનસ્સર્વસાક્ષિણઃ ॥ (વસ્તુતઃ)

અસ્તિ મૂર્તિઃ પરા શુદ્ધા સ્વતન્ત્રા પાપનાશની ।

તસ્યાસાધારણી મૂર્તિસ્સામ્બા ચન્દ્રાર્ધશેખરા ॥”

ઇત્યારભ્ય (૭.૨૯)-,

“બ્રહ્મવિષ્ણુ મહેશાનાસ્તાન્ ધ્યાયન્તિ નિરન્તરમ્ ।” ઇતિ । હૃદયપુણ્ડરીકે પરમેશ્વરસ્યાવિર્ભાવાતિશયાત્ ભ્રૂમધ્યાધપેક્ષયા તત્રૈવ પરમેશ્વરોપાસનં પ્રશસ્તમિતિ તદર્થં વચસાનિર્પ્રદશ્યન્તે । ()ભગવદ્ગીતાયામ્ (૧૮.૬૧-૬૨)-

“ઇશ્વરસ્સર્વભૂતાનાં હૃદયેઽર્જુન તિષ્ઠતિ ।

બ્રામયન સર્વભૂતાનિ યન્નારૂઢાનિ માયયા ॥

તમેવ શરણં ગચ્છ સર્વભાવેન ભારત ।” ઇતિ ।

()Rigveda and Upanishad references related to phrase hidden in the (secret) cave

“ગુહા હિતમ્” (ઋગ્વેદ ૪.૭.૬) ઇતિ, “ચો વેદ નિહિતં ગુહાયામ્” (તૈત્તિરીયોપનિષત્ પ્રથમોનુવાકઃ ૧, મુણ્ડકોપનિષત્ ૨.૧.૧૦) ઇતિ, “ગુહાશયં નિષ્કલમદ્વિતીયમ્” (કૈવલ્યોપનિષદ્ પ્રથમખણ્ડ ૨૪) ઇતિ, “આવિસ્સન્નિહિતં ગુહાયરમ્” (મુણ્ડકોપનિષત્ ૨.૨.૧) ઇત્યેવમાદ્યાઃ શ્રુતયઃ । ()શૈવે એકાદશસ્કન્દસંહિતાયાં જૈમિનિપ્રશ્નનન્તરં વ્યાસવચનં —

()ક્રિયાસારઃ ઉપદેશઃ ૧-૪-

“બ્રહ્મ યત્ સચ્ચિદાનન્દં પરિપૂર્ણં ચ સર્વતઃ ।

સર્વત્ર દૃશ્યતે નૈવ કરણાગોચરત્વતઃ ॥

દૃશ્યતે તચ્છરીરેઽસ્મિન્ તસ્માત્ બ્રહ્મપુરં ચ તત્ ।

તસ્મિન્સ્તુ કમલાભં ચદ્ધરં હૃદયં મુને ॥

તદિદં પુણ્ડરીકાખ્યં વેશ્મ પ્રોક્તં મયા તવ ।

તસ્મિન્નવસ્થિતં બ્રહ્મ તેન વેશ્મેતિ કીર્તિતમ્ ।

તદ્વેશ્મ વર્તતે દેહે તેન દેહઃ પુરાભિધઃ ॥

યદસ્મિન્ વર્તતે બ્રહ્મ પુણ્ડરીકાખ્યવેશ્મનિ ।

વિચિત્સમાનરૂપત્વાદાકાશાખ્યં ચ તદ્ભવેત્ ॥ (વિચિત્રમાણ)

તથૈવોક્તગુણૈર્યુક્તં હૃદયે સમુપાસિતમ્ ।

ભવિષ્યત્ય પરોક્ષં તે નાત્ર સન્દેહકારણમ્ ॥” ઇતિ ।

હૃદય એવ પરમેશ્વર ઉપાસ્ય ઇત્યત્ર તત્રૈવ ન્યાયોપબૃહિતમિદં વચનં -

“આત્મા તુ દેહે સર્વત્ર વર્તમાનોઽપિ સુપ્રત ।

અતીવ હૃદયે ત્વસ્ય પ્રકાશો નેતરે તથા ॥

અહંશબ્દાભિધો જ્યાત્મા ન વિવાદોઽત્ર કસ્યચિત્ ।

અહંશબ્દ પ્રયુજ્યશ્ચ લોકસ્સર્વોડપિ “જૈમિને ॥

હૃદયં નિર્દિશત્યેવ હ્યહં તત્ર સ્થિતસ્તતઃ ।

યતોડસ્ય હૃદયે નિત્યં પ્રકાશોડતીવ વિદ્યતે ॥

ન તથાન્યત્ર તસ્માત્તુ હૃદયં હિ વિશિષ્યતે ।” ઇતિ ॥

તથા ચ હૃદયપુણ્ડરીકે પરમેશ્વરોપાસનં છાન્દોગ્યબૃહદારણ્યકતૈત્તિરીયકકૈવલ્યેષુ શ્રુતિભિઃ પ્રતિપાદિતમ્ ।
“અથ યદિદં અસ્મિન્ બ્રહ્મપુરે દહરં પુણ્ડરીકં વેશ્મ દહરોડસ્મિન્નન્તરાકાશઃ તસ્મિન્ન્યદન્તસ્તદન્વેષ્યમ્”
ઇતિ પ્રસ્તુત્ય “અથ ચ ઇહાત્માનમનુવિદ્યં વ્રજન્ત્યેતાંશ્ચ સત્યાન્ કામાંસ્તેષાં સર્વેષુ લોકેષુ કામચારો ભવતિ”
ઇતિ ચ ઉક્ત્વા, અન્તે ઉપસંહૃતં “તયોર્ધ્વમાયત્રમૃતત્વમેતિ વિષ્વડ્ડન્યા ઉત્ક્રમણે ભવન્તિ” ઇતિ ષડ્ભિઃ
ખણ્ડિકાભિઃ, વૃહદારણ્યકેસ્મિ “સં વા એષ મહાનજ આત્મા યોડયં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ ચ એષો અન્તર્હૃદય
આકાશસ્તસ્મિન્ શેતે” ઇત્યુપક્રમ્ય એષ સેતુર્વિધરણ એષાં “લોકાનામસમ્મેદાય” ઇત્યન્તેન ગ્રન્થેન, તૈત્તિરીયકેડપિ
“અણોરણીયાન્ મહતો મહીયાન્” ઇત્યારભ્ય, “દહર વિપાખં પરવેશ્મભૂતં યત્પુણ્ડરીક પુરમધ્યસંસ્થમ્ । તત્રાપિ
દહરં ગર્ગનં વિશોકરતસ્મિન્ યદ્દન્તસ્તદુપાસિતવ્યમ્ ।” ઇત્યુપાસનં વિધાય, એતસૃતીયાનુવાકે “ઋતં સત્યં”
ઇત્યસ્મિન્નુપાસ્યસ્વરૂપં પ્રતિપાદિતમ્ । એવં કૈવલ્યેડપિ “વિવિક્તદેશે ચ સુખાસનસ્થમ્” ઇત્યારભ્ય “હૃત્પુણ્ડરીકં
વિરજં વિશુદ્ધં વિચિન્ત્ય” ઇતિ હૃદયપુણ્ડરીકમુપાસનાસ્થાનં ચ પ્રત્ય્ય “વિશદં વિશોકમ્” ઇત્યાદિના “નીલકણ્ઠ
પ્રશાન્તમ્” ઇત્યન્તેન ગ્રન્થેન ઉપાસ્યસ્વરૂપમધ્યુક્ત્વા, “ધ્યાત્વા મુનિર્ગચ્છતિ ભૂતયોનિં સમસ્ત સાક્ષિં તમસઃ
પરસ્તાત્” ઇત્યન્તેન ગ્રન્થેન ફલમધ્યુક્તમ્ । શ્રુતેરર્થં ઇતિહાસપુરાણાભ્યાં વિવેચનીયઃ ।

()સ્કાન્દપુરાણે સૂતસંહિતાયામ્-

“યશ્ચતુર્વેદવિદ્ધિપ્રઃ પુરાણં વેતિ નાર્થતઃ ।

તં દૃષ્ટ્વા ભયમાપ્નોતિ વેદો માં પ્રતરિષ્યતિ ॥

ઇતિહાસપુરાણાભ્યાં વેદં સમુપબૃહયેત્ ।” ઇતિ ચોક્તમ્ ।

“યો વિદ્યાચ્ચતુરો વેદાન્ સાડ્ગોપનિષદો દ્વિજઃ ।

ન ચેત્ પુરાણં સંવિદ્યાત્ નૈવ સં સ્યાદ્વિચક્ષણઃ ॥

ઇતિહાસપુરાણાભ્યાં વેદં સમુપબૃહયેત્ ।

બિભેત્યલ્પશ્રુતાદ્રેદો મામયં પ્રતરિષ્યતિ ॥” ઇતિ વાયવીયસંહિતાયામ્ । અત્ર ઉદાહૃત ઉપનિષચ્ચતુષ્ટયેડપિ
સમુચ્ચિત્તૈવ દહરોપાસનં કર્તવ્યમિતિ । એકાદશરુદ્રસંહિતાયાં જૈમિનિં પ્રતિ વ્યાસવચનમ્-

“બ્રહ્મ યત્ સચ્ચિદાનન્દં પરિપૂર્ણં ચ સર્વતઃ ।

સર્વત્ર દૃશ્યતે નૈવ કારણાગોચરત્વતઃ ॥

દૃશ્યતે તચ્છરીરેડસ્મિન્ તસ્માત્ બ્રહ્મપુરં ચ તત્ ।

તસ્મિન્સ્તુ કમલાભં યત્ દહરં હૃદયં મુને ॥

તદિદં પુણ્ડરીકાખ્યં વેશ્મ પ્રોક્તં મયા તવ ।

તસ્મિન્નવસ્થિતં બ્રહ્મ તેન વેશમેતિ કીર્તિતમ્ ॥

તદ્વેશ્મ વર્તતે દેહે તેન દેહઃ પુરાભિધઃ ।

યસ્મિન્ વર્તતે બ્રહ્મ પુણ્ડરીકાખ્યવેશ્મનિ ॥

વિચિત્સમાનરૂપત્વાદાકાશાખ્યં ચ તદ્ભવેત્ ।

તથૈવોક્તગુણૈર્યુક્તં હૃદયે સમુપાસિતમ્ ॥

ભવિષ્યત્યપરોક્ષં તે નાત્ર સન્દેહકારણમ્ ।” ઇતિ

“વદન્ત્યત્યાદરેણૈવ મુને કૈવલ્યશાખિનઃ ।

સ્વરાડાખ્યસ્ય દેવસ્ય હૃદયાભોજમધ્યમે ॥

ઉમાસહાયો ભગવાન્ નીલકણ્ઠસ્ત્રિલોચનઃ ॥

યઃ પ્રભુર્નૃત્યતે નિત્યં પરમાનન્દચિદ્ધનઃ ॥

તં દૃષ્ટ્વા મનુજસ્સદ્ધો વિમુક્તો ભવતીતિ હિ ॥

યઃ સર્વાસાં દેવતાનાં ચ હેતુર્યો વૈ વિષ્ણોશ્ચાધિકો વૈ મહર્ષિઃ ।

બ્રહ્માણં યઃ પશ્યતિ જાયમાનં

નિત્યં સોઽસ્માન્ સમ્મદૌ સંયુનક્તુ ॥

દહરં વિપામં પરમેશ્વરસ્ય ચદ્વેશ્મભૂતં કમલં પુરસ્થમ્ ।

તત્રાપિ દહરં ગગનં તુ શુભ્રં તદેવ નિત્યં સકલૈરુપાસ્યમ્ ॥

વેદસ્યાન્તે વેદમધ્યે તદાદૌ

યોઽસૌ રુદ્રો બોધ્યતે સર્વયત્નાત્ ।

સોઽયં દેવસ્તત્ર ચોપાસ્ય ઉક્તો

રુદ્રસાક્ષાત્ સચ્ચિદાનન્દરૂપઃ ॥

યાજુર્વેદં વાક્યમેતત્તથાન્યત્

ચચ્ચેદ્કુ સ્યાદત્ર શાખાન્તરે વા ।

આલોચ્યૈતત્ સર્વમેતત્ ત્વયા વૈ

વ્યાખ્યેયં સ્યાદસ્મદુક્તાનુસારાત્ ॥” ઇતિ ।

અસ્મિન્નધ્યાયે “બ્રહ્મ યત્ સચ્ચિદાનન્દમ્” ઇત્યારભ્ય “નાત્ર સન્દેહકારણં” ઇત્યન્તેન છન્દોગશ્રુત્યુક્તં પ્રદર્શિતમ્

। “વદન્ત્યત્યાદરેણૈવ” ઇત્યારભ્ય “વિમુક્તો ભવતીતિ હિ” ઇત્યન્તેન કૈવલ્યોપનિષદુક્તોપાસનમપિ સૂચિતમ્

। “ચસ્સર્વાસાં” ઇત્યારભ્ય “યાજુર્વેદં વાક્યમેતત્” ઇત્યન્તેન તૈત્તિરીયોક્તદદ્વરોપાસનમપિ સ્ફુટતયા પ્રદર્શિતમ્

। “તથાન્યત્” ઇત્યારભ્ય શાખાન્તરે હૃદયપુણ્ડરીકે પરમેશ્વરઃ ગણવિશિષ્ટતયા ઉક્તશ્ચેત્ સોઽપ્યત્ર ગુણસમુદાય

ઉપસંહર્તવ્ય ઇતિ સૂચિતમ્ । “ઈદ્દક્ષત્રાત” ઇત્યન્તેન પરમેશ્વરાવિરુદ્ધગુણસ્સૂચિતઃ । “આલોચ્યૈતત્”

ઇત્યનેન ગુણોપસંહારન્યાયોઽપિ સૂચિતઃ । અનેન પરિશેષાચ્છાખાન્તરં બૃહદારણ્યકમિતે પર્યવસિતમ્ । તથા ચ સૂત્રકારઃ “કામાદીતરત્ર “તત્ર ચાયતનાદિભ્ય” ઇતિ । અસ્ય ભાષ્યં શ્રુતિદ્રવ્યમુદાહૃત્યનાન્તરં- “કામાદીતિ ॥ સત્યકામાદીત્યર્થઃ । યથા દેવદત્તો દત્તઃ સત્યભામા ભામેતિ । યદેતચ્છાન્દોગ્યે હૃદયાકાશસ્ય સત્યકામત્વાદિગુણજાતમુપલભ્યતે તદિતરત્ર વાજસનેયકે “સ વા એષ મહાનજ આત્મા” ઇત્યત્ર સમ્બધેત । યચ્ચ વાજસનેયકે વશિત્વાદ્યુપલભ્યતે તદપિ ઇતરત્ર છાન્દોગ્યે “એષં આત્માઽપહતપાખા” ઇત્યત્ર સમ્બધેત । કુતઃ । આયતનાદિસામાન્યાત્ । સમાનં હ્યુભયત્રાપિ હૃદયમાયતનં સમાનશ્ચ વેદ્ય ઈશ્વરસ્સમાનં ચ તસ્ય સેતુત્વં લોકાસમ્ભેદપ્રયોજનમિત્યાદિ બહુ સામાન્યં દૃશ્યતે । નનુ વિશેષોઽપિ દૃશ્યતે છાન્દોગ્યે હૃદયાકાશસ્ય ગુણયોગો વાજસનેયકે ત્વાકાશાશ્રયસ્ય બ્રહ્મણ ઇતિ । ન । “દહર ઉત્તરેભ્યઃ” ઇત્યત્ર છાન્દોગ્યેઽપ્યાકાશશબ્દં બ્રહ્મૈવેતિ પ્રતિષ્ઠાપિતત્વાત્ । અયં ત્વત્ર વિદ્યેતે વિશેષઃ । સગુણા હિ બ્રહ્મવિદ્યા છાન્દોગ્યે ઉપદિશ્યતે । “અથ ચ ઇહાત્માનમનુવિદ્યં પ્રજન્ત્યેતાંશ્ચ સત્યાન્ કામાન્” ઇત્યાત્મવત્ કામાનામપિ વેદ્યત્વશ્ચવણાત્ । વાજસનેયકે તુ નિર્ગુણમેવ પરં બ્રહ્મ ઉપદિશ્યમાનં દૃશ્યતે । અતઃ “ઊર્ધ્વં વિમોક્ષાય બ્રૂહિ” “અસઙ્ગો હ્યયં પુરુષ” ઇત્યાદિપ્રશ્નપ્રતિવચનસમન્વયાત્ । વશિત્વાદિ તુ તત્સ્તુત્યર્થમેવ ગુણજાતં વાજસનેયકે સફીર્ત્યતે । તથા ચોમ્પરિષ્ઠાત્ “સ એષ નેતિ નેત્યાત્મા” ઇત્યાદિના નિર્ગુણમેવ બ્રહ્મ ઉપસંહરતિ । ગુણવતસ્તુ બ્રહ્મણઃ એકત્વાત્ વિભૂતિપ્રદર્શનાયાયં ગુણોપસંહારસ્સૂત્રિતો નોપાસનાયેતિ દ્રષ્ટવ્યં ઇતિ । ન-વેવં ભાષ્યોક્તરીત્યા વશિત્વાદિગુણાનાં બૃહદારણ્યકે ધ્યેયત્વાસમ્ભવાચ્છાન્દોગ્યે ઉપસંહૃતાનામપિ ન ધ્યેયત્વમ્ । એવં કૈવલ્યતૈત્તિરીયકગતાનાં ઉમાસહાયત્વવિરૂપાક્ષત્વાદીનાં સ્મરણમેવ નાસ્તિ । કથં ઉપનિષદ્યતુષ્ટયોક્તગુણાનાં સમુચિત્યોપાસનં ન્યાયવિરોધાદિતિ ચેદુચ્યતે । “સર્વવેદાન્તપ્રત્યયં ચોદનાદ્યવિશેષાત્” ઇતિ સામાન્ય ન્યાયેનૈવ ઉક્તોપનિષદ્યતુષ્ટયે ગુણોપસંહારસ્ય સિદ્ધત્વાત્ । તથા હિ । ચોદનાદ્યવિશેષાદિત્યાદિશબ્દેન સંયોગરૂપાખ્યાઃ શાખાન્તરાધિકરણસિદ્ધાન્તગતા ગૃહ્યન્તે અભેદહેતવઃ । અત્ર ચોદના ઉપાસનાવિધિઃ “અથ ચ ઇહાત્માનમનુવિદ્યં પ્રજન્તિ એતાંશ્ચ સત્યાન્ કામાન્” ઇતિ । સંયોગઃ ફલં “તેષાં સર્વેષુ લોકેષુ કામચારો ભવતિ” ઇતિ । રૂપં “દહરોઽસ્મિન્નન્તરાકાશ” ઇતિ પ્રસ્તુત્ય “ચ આત્માઽપહતપાખા વિજરો વિમૃત્યુર્વિશોકો વિજિઘત્સ” ઇત્યાદિ । આખ્યાપિ દહરાવિદ્યૈતિ યથા છાન્દોગ્યે એવં કૈવલ્યેઽપિ । “વિશદં વિશોકં” ઇત્યુપક્રમ્ય “ત્રિલોચનં નીલકણ્ઠં પ્રશાન્તં” ઇત્યન્તેન ઉપાસ્યરૂપમુક્તમ્ । ધ્યાત્વા મુનિર્ગચ્છતિ ભૂતયોનિં સમસ્તસાક્ષિં તમસઃ પરસ્તાત્” ઇતિ ચોદનાફલે ઉક્તે । આખ્યાપિ દહરવિદ્યૈતિ કૈવલ્યશાખિનઃ પ્રસિદ્ધૈવ । એવં તૈત્તિરીયકેઽપિ “તત્રાપિ દહરં ગગનં વિશોકસ્તસ્મિન્યદન્તસ્તદુપાસિતવ્યં” ઇતિ ઉપાસનાવિધિઃ । “દહરં ગગનં વિશોક ।” ઇતિ “ઋતં સત્યં પરં બ્રહ્મ પુરુષં કૃષ્ણપિઙ્ગલમ્ । ઊર્ધ્વરેતં વિરૂપાક્ષં” ઇતિ ચ ઉપાસ્યસ્વરૂપમુક્તમ્ । આદાવેવ “અણોરણીયાન્” ઇતિ પ્રસ્તુત્ય “તમઃક્રતું પશ્યતિ વીતશોકો ધાતુઃ પ્રસાદાન્મહિમાનમીશં” ઇતિ “સ નો દેવશ્શુભયા સ્મૃત્યા સંયુનક્તુ” ઇતિ ચ ફલં સિદ્ધમ્ । દહરં વિપાખમિતિ દહરાખ્યાપિ પ્રસિદ્ધૈવ । એવં બૃહદારણ્યકેઽપિ । “ચ એષોઽન્તર્હૃદય આકાશસ્તસ્મિન્ શેતે સર્વસ્ય વશી” ઇત્યાદિના રૂપમુક્તં ! ફલં “ચ “અતઃ ઊર્ધ્વં વિમોક્ષાયૈવ બ્રૂહિ” ઇતિ સધોમુક્તિરૂપમુક્તમ્ । ચોદનાશબ્દસ્સર્ગુણ નિર્ગુણવિદ્યોભયસાધારણઃ । બ્રહ્મચોદના વિતિ ભાષ્યે વ્યવહારાત્ સૂત્રકારેણાપિ ચોદનાદ્યવિશેષાદિતિ સગુણનિર્ગુણવિદ્યાસાધારણ્યેનોક્તત્વાત્ । આખ્યાપિ વાજસનેયશાખિનઃ પ્રસિદ્ધા । કિંચ “ચ એષોઽન્તર્હૃદય આકાશસ્તસ્મિન્ શેતે” ઇતિ

દહરાખ્યત્વમુન્નેયમ્ । નન્વેવમપિ સગુણનિર્ગુણવિદ્યાત્વેન ભેદાત્ ગુણોપસંહારસ્સગુણનિર્ગુણવિદ્યયોર્ન સમ્ભવતીત્યાશઙ્ક્ય તત્પરિહારાર્થતયા “કામાદીતરત્ર તત્ર ચાચતનાદિભ્ય” ઇતીદં સૂત્રં પ્રવૃત્તમ્ । વિદ્યાભેદેડપિ ગુણોપસંહારસ્સમ્ભવતીતિ બૃહદારણ્યકે આમ્નાતાનાં વશિત્વાદીનાં ઉપાસનાવિધિપરિગૃહીતત્વા- ભાવેડપિ તત્ર તેષામેવ ધર્માણાં છાન્દોગ્યે ઉપસંહારાનન્તરં તત્રત્યોપાસનાપ્રયોગવિધિનામકપ્રકરણે વિદ્યમાનં મદ્ગમિતિ પરિગ્રહસમ્ભવાત્ । અથવા વશિત્વાદિગુણાનાં સત્યકામત્વાદિના છાન્દોગ્યગતેન ઉન્નયનમસ્તુ । ન હિ વશિત્વા’દ્યભાવે સત્યકામત્વાદિકમસ્તિ । યેન કેન પ્રકારેણ ઉપસંહારસૂત્રબલાદહરવિદ્યાયાં વશિત્વાગુપાસનં કર્તવ્યમ્ । અત એવ ભામત્યાં ઉભયત્રાખ્યાત્મોપદેશાદાકાશશબ્દેન એકત્રાત્મા ઉક્તઃ અન્યત્રાકાશાધારસ્સ એવોક્ત ઇતિ સર્વસામ્યાત્ બ્રહ્મણ્યુભયત્રાપિ સર્વગુણોપસંહારઃ સગુણનિર્ગુણત્વેન વિદ્યાભેદેડપિ ગુણોપસંહારવ્યવસ્થા દર્શિતા ઇતિ ।

ઉક્તં ચાધિકરણરત્નમાલાયામ્ ।

“અસંહૃતિસંહૃતિર્વા વ્યોમ્નોદહરહાર્દયોઃ ।

ઉપાસ્યજ્ઞેયભેદેન તદ્ગુણાનામસંહૃતિઃ ॥

ઉપાસ્યૈ ક્વચિદન્યત્ર સ્તુતયે ચાસ્તુ સંહૃતિઃ ।

દહરાકાશ આત્મૈવ હૃદાકાશોડપિ નેતરઃ ॥” ઇતિ ।

છાન્દોગ્યે “દહરોડસ્મિન્નન્તરાકાશ” ઇતિ હૃદયાન્તર્ગતત્વેન શ્રુતસ્ય દહરાકાશસ્ય સત્યકામત્વાદયો ગુણા ઉપાત્તાઃ । બૃહદારણ્યકે તુ “ય એષોડન્તર્હૃદય આકાશ” ઇતિ ઉક્તસ્ય હાર્દાકાશસ્ય વશિત્વાદયો ગુણા ઉક્તાઃ । તત્ર ન પરસ્પરમુપસંહર્તવ્યાઃ । દહરાકાર્શસ્ય ઉપાસ્યત્વેન હાર્દાકાશસ્ય જ્ઞેયત્વેન વિદ્યાભેદાદિતિ પ્રાપ્તે બ્રૂમઃ । તત્ર વશિત્વાદીનાં દહરાકાશ ઉપસંહાર ઉપાસ્યૈ ભવિષ્યતિ । સત્યકામત્વાદીનાં તુ હાર્દાકાશસ્તુત્યર્થમુપસંહારઃ । ન ચ પ્રયોજનવત્ત્વેડપિ વિદ્યાભેદો દુષ્પરિહર ઇતિ વાચ્યમ્ । વિદ્યાભેદેડપિ ઉભયત્રાકાશશબ્દવાચ્યસ્ય આત્મન એકત્વાન્ । દહરાકાશસ્ય તાવદાત્મત્વં દહરાધિકરણે વર્ણિતમ્ । દહરાકાશસ્યાપિ મહાનજ આત્મેત્યુપક્રમાદાત્મત્વમુપગન્તવ્યમ્ ॥ તસ્માદુભયત્ર ઉપસંહારઃ । નન્વેવમપિ કેવલ્યતૈત્તિરીયકયોરમાત્રાનાં પરમેશ્વરગુણાનાં કથં છાન્દોગ્યે ઉપસંહારઃ સામાન્યન્યાયસ્ય વિદ્યમાનત્વેડપિ વિશેષન્યાયાભાવાત્ । ન । આચતનાદીનામપિ ઉભયત્ર તુલ્યત્વાત્ । તૈત્તિરીયે તાવત્ “ચત્ પુણ્ડરીકં પુરમધ્યસંસ્થં” ઇતિ હૃદયપુણ્ડરીકમાયતનમ્ । “તત્રાપિ દહરં ગગનં વિશોક” ઇતિ દહરત્વં ગગનશબ્દવાચ્યસ્ય આકાશત્વં “ત્રિશોકો વિજિઘત્સ” ઇત્યાદિવત્ વિશોકત્વોપલક્ષિતેતરગુણાદિકં ચ સૂચિતમ્ । કેવલ્યેડપિ “હૃત્પુણ્ડરીકં વિરજ” ઇતિ આચતનં “વિશદં વિશોકં” ઇતિ છાન્દોગ્યગતવિશોકાદિગુણસૂચનં અનન્તમિતિ “ચાવાન્વાયમાકાશસ્તાવાનેષોડન્તર્હૃદય આકાશ” ઇતિ અપરિચ્છિન્નત્વાદિકમપિ સૂચિતમ્ । ઇતરત્ર તત્ર ચેતિ સર્વનામશબ્દપ્રયોગઃ સાધારણ એવ । તસ્માત્ પુરાણવચનાત્ સામાન્યવિશેષન્યાયસામ્યાચ્ચ સિદ્ધં સમુચ્ચિત્વૈવોપાસનમ્ । નનુ નારાયણાનુવાકે “સહસ્રશીર્ષ દેવં” ઇત્યાદિના “વિશ્વં નારાયણં હરિ” ઇત્યાદિના ચ નારાયણસ્યાપિ ઉપાસ્યત્વં શ્રૂયતે, કથં પરમેશ્વરસ્યૈવ ઉપાસ્યત્વમ્ । ઉચ્યતે । નારાયણસ્ય ઉપાસકત્વેનૈવ પુરાણેષુ શ્રવણાત્ । તથા હિ । સૌરસંહિતાયામ્-

ઉમાપતિર્નમસ્કાર્યસ્સર્વૈર્ધ્યેયો હૃદમ્બુજે ।
તથા ધ્યેયો હરિબ્રહ્મપ્રમુખૈર્ગુણમૂર્તિભિઃ ॥

તસ્ય ધ્યાતા હરિસ્સાક્ષાત્ નારાયણસમાહ્વયઃ !
દેવસ્સહસ્રશીર્ષશ્ચ વિશ્વાક્ષો વિશ્વશક્રુરઃ ॥

વિશ્વ વિશ્વસ્ય નિર્માતા પાલકોડત્તા પરાત્પરઃ ।
અક્ષરઃ પરમો નિત્યો હરિર્માયાપતિઃ પ્રભુઃ ॥

પુરુષશ્ચ પુરાણશ્ચ તં વિશ્વમુપજીવતિ ।
સોડયં સર્વૈર્મહત્ત્વને તથા વિશ્વાત્મનાપિ ચ ॥

યોડયં પરાયણત્વેન પરબ્રહ્માત્મનાપિ ચ ।
અયમેવ પરં તત્ત્વં પરં જ્યોતિઃ પરાત્પરઃ ॥

અયમાત્મા સમસ્તસ્ય ચેતનસ્યાપરસ્ય ચ ।
યચ્ચ કિઞ્ચિજ્જગત્યસ્મિન્ દૃશ્યતે શ્રૂયતેડપિ વા ॥

અન્તર્બહિશ્ચ તત્ સર્વં વ્યાપ્ય નારાયણઃ સ્થિતઃ ।
સાક્ષાદ્દેદાન્તવાક્યાનાં નિષ્ઠા રુદ્રઃ પશોઃ પતિઃ ॥

અભ્મિકાપતિરાનન્દઃ સ્વયમેવ ન સંશયઃ ।
અસ્ય નારાયણસ્યાપિ બ્રહ્મણઃ પરમેષ્ઠિનઃ ।
રુદ્રસ્યાપિ શિવો ધ્યેયઃ કિં પુનસ્સર્વદેહિનામ્ ।
તસ્માત્ સર્વપ્રયત્નેન શિવં સામ્બં ત્રિલોચનમ્ ॥

ઊર્ધ્વરેતસમીશાનં ધ્યાયેન્નિત્યમતન્દ્રિતઃ ।
તં સર્વકારણં રુદ્રં અણીયાંસમણોરપિ ॥

મહાન્તં મહતસ્સાક્ષાત્ પ્રણવેનૈવ પૂજયેત્ ॥” ઇતિ ।

અનેન વચનેન નારાયણસ્યૈવ પરમેશ્વરધ્યાને સાક્ષાદધિકારો બ્રહ્મરુદ્રયોશ્ચ । એવં ચ હૃદયપુણ્ડરીકે પરમેશ્વરવિષયધ્યાને યઃ પ્રવર્તતે સ આદૌ સ્વાત્માનં નારાયણત્વેન સહસ્રશીર્ષત્વાદિગુણયુક્તત્વેન પરિભાવ્ય અનન્તરં નારાયણાત્મના વિદ્યમાનસ્ય સ્વસ્ય હૃદયપુણ્ડરીકમધ્યે વહ્નિના દીપ્તે પરમાત્માનં પરમેશ્વરં ધ્યાત્વા અનન્તરં અહન્ત્વેનાપિ ભાવયેદિતિ । અસ્મિનર્થે “સહસ્રશીર્ષ દેવં” ઇતિ નારાયણાનુવાક એવ પ્રમાણમ્ ।

()ઉક્તં ચ સ્કાન્દપુરાણે સૂતસંહિતાયામ્-

“અથ વાડહં હરિસ્સાક્ષાત્ સર્વજ્ઞઃ પુરુષોત્તમઃ ।

સહસ્રશીર્ષા પુરુષઃ સહસ્રાક્ષઃ સહસ્રપાત્ ॥

વિશ્વો નારાયણો દેવઃ અક્ષરઃ પરમઃ પ્રભુઃ ।

ઇતિ ધ્યાત્વા પુનઃ સ્વસ્ય હૃદયામ્ભોજમધ્યમે ॥

પ્રાણાયામૈર્વિકાસતે પારમેશ્વરમન્દિરે ।

અષ્ટૈશ્વર્યદલોપેતે વિદ્યાકેસરસંયુતે ॥

જ્ઞાનનાલે મહત્કન્દે પ્રણવેન પ્રબોધિતે ।

વિશ્વાર્થિષં મહાવહ્નિં જ્વલન્તં સર્વતોમુખમ્ ॥

વૈશ્વાનરં જગદોનિં શિખાતન્વિનમીશ્વરમ્ ।

તાપયન્તં સ્વકં દેહં આપાદતલમસ્તકમ્ ॥

નિવાતદીપવત્તસ્મિન્ દીપિતં હવ્યવાહનમ્ ।

નીલતોયદમધ્યસ્થં વિદ્યુલ્લેખેવ ભાસ્વરમ્ ॥

નીવારશૂકવદ્ધૂપં પીતાભાસં વિચિન્તયેત્ ।

તસ્ય વક્ત્રે શિખાયાં તુ મધ્યે પરમકારણમ્ ॥

પરમાનન્દમાત્માનં પરમાકાશમધ્યગમ્ ।

ઋતં સત્યં પરં બ્રહ્મ સામ્યં સંસારભેષજમ્ ॥

ઉર્ધ્વરેતં વિરૂપાક્ષં વિશ્વરૂપં મહેશ્વરમ્ ।

નીલગ્રીવં સ્વમાત્માનં પશ્યન્તં પાપનાશનમ્ ॥

બ્રહ્મવિષ્ણુમહેશાનૈર્ધ્યયં ધ્યેયવિવર્જિતમ્ ।

સોડહમિત્યાદરેણૈવં ધ્યાયેદ્યોગીશ્વરેશ્વરમ્ ॥

અયં મુક્તેર્મહામાર્ગ આગમાન્તૈકસંસ્થિતઃ ॥” ઇતિ ॥

અથવા સ્વસ્ય હૃદયામ્ભોજે નારાયણં ધ્યાત્વા સોડહમિતિ વિચિન્ત્ય તસ્ય નારાયણસ્ય હૃદયે પરમેશ્વરં ધ્યાયેદહઃકૃત્પર્યન્તમિતિ નારાયણાનુવાકસ્યાર્થઃ ।

()તદુક્તં યોગચાણવલ્કયે (૯.૧૨-૨૦)-

“હૃત્યગ્રેડષ્ટદલોપેતે કન્દમધ્યાત્સમુત્થિતે । (હૃત્યગ્રેડષ્ટદલે પત્રે)

દ્વાદશાઙ્ગુળનાભેડસ્મિંશ્ચતુરઙ્ગુલમુન્નુખે ॥

પ્રાણાયામૈર્વિકાસિતે વૈરાગ્યાન્વિતકણ્ડિકે । (કેસરાન્વિતકણ્ડિકે)

વાસુદેવં જગન્નાથં નારાયણમજં વિભુમ્ ॥ (નારાયણમજં હરિમ્)

ચતુર્ભુજમુદારાઙ્ગં શઙ્ખચક્રગદાધરમ્ ।

કિરીટહારકેયૂરપદ્મપત્રાયતેક્ષણમ્ ॥ (કિરીટકેયૂરધરં પદ્મપત્રનિભેક્ષણમ્)

શ્રીવત્સવક્ષસં વિષ્ણું પૂર્ણચન્દ્રનિભાનનમ્ ।

કૌસ્તુભોદ્ભાજિતોરસ્કં વનમાલાયુતં હરિમ્ ॥ (extra line)

પન્નોદરદળાભોષ્ટં સુપ્રસન્નં શુચિસ્મિતમ્ ।

શુદ્ધસ્ફટિકસદ્ગુણં સૂર્યકોટિસમપ્રભમ્ ॥ (પીતવાસસમચ્યુતમ્)

પદ્મચ્છવિપદર્દ્ર-દ્વં પરમાત્માનમીશ્વરમ્ ।

પ્રભાવિભાવસદ્ગૂપં પરિતઃ પુરુષોત્તમમ્ ॥

મનસાડલોજ્ય ભૂતેશં સર્વલોકહૃદિ સ્થિતમ્ ।

સોડહમેવેતિ યત્ જ્ઞાનં સગુણધ્યાનમુચ્યતે ॥

હૃત્સરોરુહમધ્યેડસ્મિન્ પ્રકૃત્યાકારકણિકિ

ઐશ્વર્યાષ્ટદલોપેતે વિદ્યાકેસરસંયુતે ॥

જ્ઞાનનાલે મહત્કન્ઠે પ્રાણાયામૈઃ પ્રબોધિતે

વિશ્વાર્થિષં મહાવાહિં જ્વલન્તં સર્વતોમુખમ્ ॥

વૈશ્વાનરં જગદ્ધોનિં શિવાતન્વિનમીશ્વરમ્ ।

તાપયન્તં સ્વકં દેહમાપાદતલમસ્તકં

નિવાતદીપવત્તસ્મિન્ દીપિતં હવ્યવાહનમ્ ।

દૃષ્ટ્વા તસ્ય શિખામધ્યે પરમાત્માનમીશ્વરમ્ ॥ (પરમાત્માનમક્ષરમ્)

નીલતોયદમધ્યસ્થં વિદ્યુલ્લેખેવ ભાસ્વરમ્ ।

નીવારશૂકવદ્રૂપં પીતાભં સર્વકારણમ્ ॥

જ્ઞાત્વા વૈશ્વાનરં દેવં સોડહમાત્મેતિ યા મતિઃ । (સોડહમેવેતિ)

સગુણેષૂત્તમં હ્યેતત્ ધ્યાનં યોગવિદો વિદુઃ ॥ (હ્યત્ર ધ્યાનં)

વૈશ્વાનરત્વં સમ્પ્રાપ્ય મુક્તિ તેનૈવ ગચ્છતિ ॥ ” ઇતિ ॥

() ઉક્તં ચ કૂર્મપુરાણે (વ્યાસગીતાયાં ઉત્તરભાગઃ ૨૯.૧૧-૧૬) એવં પદ્મપુરાણે (સ્વર્ગખાણ્ડઃ ૬૦.૮-૧૨)-

કૃત્વા હૃત્પદ્મનિલયં વિશ્વવાખ્યં વિશ્વસમ્ભવમ્ ।

આત્માનં સર્વભૂતાનાં પરસ્તાત્તમસિ સ્થિતમ્ ॥

સર્વસ્થાધારમવ્યક્તમાનન્દં જ્યોતિરવ્યયમ્ ।

પ્રધાનપુરુષાતીતમાકાશમજરં શિવમ્ ॥

તદન્તસ્સર્વભૂતાનામીશ્વરં વિશ્વરૂપિણમ્ ।

ધ્યાયેદનાદિમદ્વૈતમાનન્દાદિગુણાલયમ્ ॥

અનન્તં પુરુષં બ્રહ્મ બ્રહ્માણં સત્યમવ્યયમ્ ।

પુરાણં પુરુષં શમ્ભુ ધ્યાયન્ મુચ્યેત બન્ધનાત્ ॥ (પુરુષં શુભ્ર)

ઇતિ ॥

()મહાભારતે શાન્તિપર્વણિ અર્જુનં પ્રતિ શ્રીકૃષ્ણવચ્ચમ્ (૧૨.૩૫૦.૨૩-૨૮)-

“અહમાત્મા હિ લોકાનાં સર્વેષાં પાણ્ડુનન્દન । (વિશ્વેષાં)

તસ્માદાત્માનમેવાગ્રે રુદ્રં સમ્પૂજ્યામ્યહમ્ ॥

યદહં નાર્યયેયં વૈ ઇશાનં ભુવનેશ્વરમ્ । (ઇશાનં વરદં શિવમ્)

આત્માનં નાર્યયેત્ કશ્ચિદિતિ મે ભાવિતં મનઃ ॥ (ભાવિતાત્મનઃ)

મયા પ્રમાણં હિ કૃતં લોકસ્તમનુવર્તતે । (લોકઃ સમનુવર્તતે)

પ્રમાણાનિ ચ પૂજ્યાનિ તતસ્તં પૂજ્યામ્યહમ્ ॥

ઇતિ સચ્ચિન્ત્ય મનસા પુરાડહં વિશ્વમીશ્વરમ્ । (રુદ્રમીશ્વરમ્)

પુત્રાર્થમારાધિતવાનાત્માનાત્માનમાત્મનઃ ॥ ૧।

ઇતિ । ઉદાહૃતોપનિષદ્વચ્ચતુષ્ટયેડપિ ઉપાસ્યબ્રહ્મણઃ ગુણનિર્ધારણં ક્રિયતે । તત્ર તાવચ્છાન્દોગ્યે “એષ આત્મા” ઇત્યુપક્રમ્ય તદનુ “અપહૃતપાપ્મા વિજરો વિમૃત્યુર્વિશોકો વિજિઘત્સો વિપિપાસસ્સત્યકામસ્સત્યસદ્ગુલ્પ” ઇત્યષ્ટૌ ગુણાઃ યદપિ “ઉભે અસ્મિન્ ધાવાપૃથિવી” ઇત્યાદિના પૂર્વત્ર ધાવાપૃથિવ્યાધાધારત્વમુક્તં ઉત્તરત્રાપિ હૃદયનામનિર્વચનં સત્યશબ્દાક્ષરત્રયનિર્વચનં સેત્વાદિગુણાશ્ચ સન્તિ તથાપિ તેષાં ઉપાસ્યગુણત્વેન વિવક્ષા નાસ્તિ । પૂર્વત્રાસત્ત્વાત્પત્વાદિશક્ટા- પરિહારાર્થતથા ધાવાપૃથિવ્યાદિસમાધાનમુક્તમ્ । ઉત્તરત્ર ઉપાસનાપ્રવૃત્ત્યર્થતથા સ્તુત્યર્થમુક્તમ્ । એતત્ સર્વં છાન્દોગ્યભાષ્યાદૌ દ્રષ્ટવ્યમ્ । બૃહદારણ્યકે “સર્વસ્ય વશી સર્વસ્યેશાનસ્સર્વસ્યાધિપતિઃ” ઇતિ વશિત્વાદિગુણત્રયમેવ “સ ન સાધુના કર્મણા ભૂયાન્નો એવ સાધુના કનીયાન્” ઇતિ વિદ્વત્કલકથનમ્ । એષ સર્વેશ્વર એષ ભૂતાધિપતિરેષ ભૂતપાલ એષ સેતુર્વિધરણ એષાં લોકાનામસમ્ભેદાય” (બૃહદારણ્યકોપનિષદ્ ૨૨) ઇતિ તુ વિદ્યાવિષયભૂતેશ્વરસ્તુતિઃ ।

તદુક્તં વાર્તિકકારૈઃ”

“ભૂયાન્ સ સાધુના નેતિ જ્ઞાનસ્ય ફલમુચ્યતે ।

એષ સર્વેશ્વરોક્ત્યા ચ યથોક્તસ્યૈવ સંસ્તુતિઃ ॥ ” ઇતિ ॥

કૈવલ્યે “હૃત્પુણ્ડરીકં વિરજં વિશુદ્ધં વિચિન્ત્ય મધ્યે” ઇતિ પ્રસ્તુત્ય “વિશદં વિશોકં” ઇત્યારભ્ય નીલકણ્ઠં પ્રશાન્તં” ઇત્યન્તેન એકવિંશતિગુણા આબ્રાતાઃ । તૈત્તિરીયકે તુ “દહરં વિપાપ્મં” ઇત્યારભ્ય “તસ્મિન્ચદન્તસ્તદ્ગુપાસિતવ્યં” ઇત્યન્તેન ઉપાસનાં વિધાય ઉપાસ્યસ્વરૂપં કિમિત્યાકાઙ્ગાયાં “ચદ્રેદાદૌ સ્વર” ઇત્યાદિના “સ મહેશ્વર” ઇત્યન્તેન પ્રણવપ્રકૃતિવાચ્યત્વેન મહેશ્વરત્વેન ચ પ્રસ્તુત્ય તસ્ય વા કિં સ્વરૂપમિત્યાકાઙ્ગાયાં “સહસ્રશીર્ષં દેવં” ઇત્યાદિના “સમુદ્રેડન્તં વિશ્વશમ્ભુવં” ઇત્યન્તેન પરમાત્માનં સ્તુત્વા તત્સમ્બન્ધિત્વેન “પદ્મકોશપ્રતીકાશં” ઇત્યાદિના “સન્તતં સિરાભિસ્તુ લમ્બત્યાકોશસન્નિભં” ઇત્યન્તેન હૃદયપુણ્ડરીકમપિ પરિચિન્ત્ય અથવા તાદૃશમાત્માનં ઉપાસકઃ સ્વાત્મત્વેન પરિચિન્ત્ય તત્તાદાત્મ્યમાપન્નસ્ય સ્વસ્ય સમ્બન્ધિત્વેન હૃદયપુણ્ડરીકં

સ્વસ્થાને વિદ્યમાનમેવ પરિચિન્ત્ય તન્મધ્યે વૈશ્વનરાગ્નિશિખામધ્યવર્તિત્વેન તસ્યાશ્લિખાયા મધ્યે પરમાત્મા વ્યવસ્થિત ઇતિ પૂર્વોક્તમહેશ્વરશબ્દવાચ્યસ્ય પરશિવસ્ય ઉપાસ્યભૂતસ્ય “ઋતં સત્યમ્” ઇત્યાદિના “વિશ્વરૂપાય વૈ નમઃ” ઇત્યન્તેનાષ્ટૌ ગુણા આમ્નાતાઃ । ઇદાની ઉપાસનાપ્રકારો લિખ્યતે । તત્રાપિ અધિકારી પ્રદર્શ્યતે । “અથ યદ્યજ્ઞ ઇત્યાચક્ષતે બ્રહ્મચર્યમેવ તત્” ઇત્યાદિના છાન્દોગ્યે બ્રહ્મચર્યાદિસાધનસમ્પન્નઃ અધિકારી પ્રતીયતે । બ્રહ્મચર્ય, સ્ત્રીવિષયતૃષણાત્યાગઃ કૈવલ્યોપનિષદિ “શ્રદ્ધાભક્તી ધ્યાનયોગાદૈવં હિ” ઇતિ શ્રદ્ધાદિકમધિકારિવિશેષણમુક્તમ્ । તત્ર શ્રદ્ધા નામ ગુરુપદિદેહ્યે વિશ્વાસઃ । ભક્તિઃ સર્વદા તસ્મિન્નેવાર્થે તાત્પર્યમ્ । તસ્મિન્નેવાર્થે વિજાતીયપ્રત્યયતિરસ્કારપૂર્વકસ્સજાતીયપ્રત્યયપ્રવાહો ધ્યાનમ્ । યોગઃ —

વિવિક્તદેશે ચ સુખાસનસ્થ-

શ્શુચિસમગ્રીવશિરશ્શરીરઃ ।

અત્યાશ્રમસ્થસ્સકલેન્દ્રિયાણિ

નિરુધ્ધ ભક્ત્યા સ્વગુરું પ્રણમ્ય ॥

ઇતિ વક્ષ્યમાણઃ । વિવિક્તદેશે એકાન્તદેશે । ચકારાદવ્યાકુલકાલે । સુખાસનસ્થઃ સુખમનુદ્વેગકરં દર્ભાધાસનં સુખાસનં તસ્મિ સ્તિષ્ઠતીતિ સુખાસનસ્થઃ । શુચિઃ બહિરન્તશ્શૌચવાન્ । સમગ્રીવશિરશ્શરીરઃ સમાનગ્રીવા ચ શિરશ્ચ શરીરં ચ યસ્ય સ સમગ્રીવશિરશ્શરીરઃ । ઋજુકાયઃ પદ્માકાધાસનસ્થ ઇત્યર્થઃ । અત્યાશ્રમસ્થઃ અતિ અધિકઃ બ્રહ્મચારિગૃહસ્થવાનપ્રસ્થકુટીચકબહુદકહંસા આશ્રમાઃ તાનં પ્રત્યધિકઃ અત્યાશ્રમઃ પારમહંસલક્ષણઃ તસ્મિન્ તિષ્ઠતીતિ અત્યાશ્રમસ્થઃ ॥ યદ્વા અત્યાશ્રમશબ્દેન વિભૂતિધારણરૂપં વ્રતમુચ્યતે । તત્રિષ્ઠઃ અત્યાશ્રમસ્થઃ ।

(તદુક્તં સૂતસંહિતાયાં —

“અથ વાથર્વણૈર્મન્ત્રૈર્ગૃહીત્વા ભસ્મ પાણ્ડરમ્ ।

સર્વાંગગોઘ્નૂલનં યત્તદ્વ્રતં પ્રોક્તં મનીષિભિઃ ॥

એતદ્વેદશિરોનિષ્ઠાઃ પ્રાહુઃ પાશુપતં મુને ।

કેચિચ્છિરોવ્રતં પ્રાહુઃ કેચિદત્યાશ્રમં બુધાઃ ॥”

ઇતિ । સકલેન્દ્રિયાણિ નિષ્પિલાનિ સમનસ્કાનિ જ્ઞાનકર્મેન્દ્રિયાણિ નિરુધ્ધ સ્વસ્વપ્રચારેભ્યો નિરુધ્ધ ભક્ત્યા દેવવેદવાધિક્યાદ્વા સ્વગુરું સ્વસ્ય બ્રહ્મવિદ્યોપદેષ્ટારં પ્રણમ્ય પ્રકર્ષણં નત્વા । અનેન ગુરુનમસ્કારોડપિ અધિકારિવિશેષણમુક્તમ્ । યદ્યપ્યસ્થાં કૈવલ્યોપનિષદિ “ન કર્મણા” ઇત્યારભ્ય “પરામૃતાત્ પરિમુચ્યન્તિ સર્વે” ઇત્યન્તેન સંન્યાસોડપિ સાધનમિતિ પ્રતીયતે । એવં તૈત્તિરીયકેડપિ ન કર્મણેત્યાદિમન્ત્રદ્વયમસ્તિ । તથાપિ “વેદાન્તવિજ્ઞાનસુનિશ્ચતાર્થા” ઇતિ યતીનાં વિશેષણાત્ નિર્ગુણવિદ્યાભિપ્રાયમુભયત્ર મન્ત્રદ્વયમ્ । અત એવ ઉભયત્ર “ત્યાગેનૈકે અમૃતત્વમાનશુઃ” ઇતિ પ્રકૃતદહરવિદ્યાધિકાર્યપેક્ષયા અન્ય એવ તે તાદૃશનિર્ગુણબ્રહ્મવિદ્યાર્થમેવ ઇયં દહરવિદ્યા-પ્રવૃત્તા અત એવાસ્યામુપનિષદિ “ધ્યાત્વા મુનિર્ગચ્છતિ ભૂતયોનિં સમસ્તસાક્ષિં તમસઃ પરસ્તાત્” ઇતિ ઉત્તરત્રૈવ ફલં વક્ષ્યતિ । ઉક્તં ચ સૂતસંહિતાયાં- કૈવલ્યોપબૃહકાધ્યાયે-

“અસ્તિ તત્ત્વં પરં સાક્ષાચ્છિવરુદ્રાદિસંજિતમ્ ।

તદવશ્યં મહાયાસાદ્દેહિતવ્યં મુમુક્ષુભિઃ ॥” ઇત્યુપકમ્ય

બ્રહ્મ દૃષ્ટે શરીરેડસ્મિન્ અન્તકાલે પરસ્ય તુ ।

અજ્ઞાનાખ્યસ્ય તે સર્વે મુચ્યન્તે હિ પરામૃતાત ॥” ઇત્યન્તેન અસ્ય ગ્રન્થસ્ય તાત્પર્યદીપિકાયાં નિર્ગુણબ્રહ્મવિદ્યાપરત્વેન વ્યાખ્યાનં કૃતમ્ । મુચ્યન્તે હિ પરામૃતાદિત્યનન્તરમિદમુપબૃંહકવચનં સગુણવિદ્યાધિકારિવિષયમ્-

“અતો વિદ્યાભિસિદ્ધ્યર્થં મુમુક્ષુર્મતિમત્તમઃ ।

વિવિક્તદેશમાશ્રિત્ય સુખાસીનો મહાશુચિઃ ॥

સમગ્રીવશિરઃ કાયસ્થિતભસ્માવકુણ્ઠિતઃ ।

ઇન્દ્રિયાણિ સમસ્તાનિ નિરુધ્ય સુરપુડ્ગવાઃ ॥

પ્રણમ્ય સ્વગુરું ભક્ત્યા” ઇત્યન્તમ્ । તૈત્તિરીયકે તુ

“અણોરણીયાન્મહતો મહીયાન

આત્મા ગુહાયાં નિહિતોડસ્ય જન્તોઃ ।

તમક્રતું પશ્યતિ વીતશોકો

ધાતુઃ પ્રસાદાન્મહિમાનમીશમ્ ॥”

ઇત્યનુવાકાદૌ પઠિતે મન્ત્રે ધાતુઃ પરમેશ્વરસ્ય પ્રસાદાદનુગ્રહાત્ તમેવ અક્રતું સક્રુલપરહિતં અત એવ પરમાનન્દભરિતં મહિમાનં ક્ષયવૃદ્ધિરહિતમ્ । એવં ભૂતમીશાનં મહેશ્વરં વીતશોકસ્સન પશ્યતિ સાક્ષાત્કરોતિ । તાદૃશસાક્ષાત્કારાર્થી મુમુક્ષુરધિકારી । ફલમપિ અવિદ્યાનિવર્તક સાક્ષાત્કાર એવેતિ પ્રતીયતે । ન કેવલમસ્ય મન્ત્રસ્ય ઇશપદઘટિતત્વાત્ પરમેશ્વરપરત્વમ્ । કિન્તુ શિવરાઘવસંવાદે ત્રિપુણ્ડ્રધારણાડ્ગભસ્મસમ્પ્રાદને શૈવે કર્મણિ વિનિયુક્તત્વાચ્ચ “એવં યો દેવાનાં પ્રથમં પુરસ્તાદ્વિશ્વાધિકો રુદ્રો મહર્ષિઃ” ઇતિ મધ્યે રુદ્રશબ્દેન પરામૃષ્ટત્વાચ્ચ પરમેશ્વરજ્ઞાનરૂપફલાર્થમેવ પ્રવૃત્તઃ મુમુક્ષુરેવ અધિકારી । યદ્વા “યો દેવાનાં” ઇત્યારભ્ય “સંયુનક્તુ” ઇત્યન્તો મન્ત્રઃ ફલાધિકારિસમર્પણપરઃ । તથાહિ । “મહર્ષિર્મહાદ્રષ્ટા યસ્સર્વજ્ઞસ્સર્વવિત્ અશેષવિષયા મોઘશુદ્ધબુદ્ધિવિજૃમ્ભણ” ઇત્યાદિશ્રુતિસ્મૃતિપ્રતિપન્નાશેષવિષયબોધસમૃદ્ધઃ વિશ્વસ્માચ્ચિદચિદાત્મકપ્રપગ્ચાદધિકઃ । કૃત્સનસ્ય પશુપાશવર્ગસ્ય નિયન્તૃત્વાદ્યો રુદ્રો મુક્તાનાં સંસારદુઃખસ્ય દ્રાવકઃ દેવઃ દેવાનાં મધ્યે પ્રથમં હિરણ્યગર્ભં પુરસ્તાત્ કલ્પાદૌ સ્વસક્રુલ્પેન સ્વસ્માજજાયમાનં કરુણાપરિપૂર્ણયા સકલભુવનસૃષ્ટિસામર્થ્યવિતરણવિચક્ષણયા આજ્ઞાદૃષ્ટયા અપશ્યત્ । સ દેવઃ અસ્માન્ શુભયા પરમાનન્દપ્રાપ્તિકારિણ્યા “સ્મૃતિલભ્ને સર્વગ્રન્થીનાં વિપ્રમોક્ષ” ઇતિ શ્રુતિપ્રસિદ્ધયા સ્વવિષયયા સ્મૃત્યા સંયોજયત્વિતિ । યસ્માત્પરમિત્યુત્તરમન્ત્રોડપિ શિવપર એવ । અત એવ આશ્ચલાયનસ્મરણમ્ ।

“યસ્માત્ પરતરં નાસ્તિ નાપરં ચ પરાત્મનઃ ।

ન જ્યાયોડસ્તિ ન ચાણીયાન્ નમસ્તસ્મૈ સ્વયમ્ભુવે ॥

યેનેદમખિલં પૂર્ણં યન્માયા મૂર્તયસ્મૃતાઃ ।

તસ્મૈ શિવાય મહતે નમસ્સૂક્ષ્માક્ષરાત્મને ॥” ઇતિ ।

યદિ તુ “વેદાન્તવિજ્ઞાનસુનિશ્ચિતાર્થા” ઇત્યયમવે મન્ત્રઃ “દહરં વિપામં” ઇતિ વિધાયકમન્ત્રાદ્યવ્યવહિતઃ અધિકારિફલસમર્પક ઇત્યાગ્રહઃ તદા વેદાન્તવિજ્ઞાનેત્યત્ર વિજ્ઞાનશબ્દેન પરોક્ષજ્ઞાનં, સંન્યાસયોગાદિતિ સંન્યાસશબ્દેન કર્મફલસંન્યાસઃ, યતયો યતનશીલાઃ, અપરોક્ષજ્ઞાનાર્થં દહરવિદ્યાયાં યત્નં કુર્વન્તઃ પરામૃતાદુપાસ્યસાક્ષાત્કારાત્ પરિમુચ્યન્તીતિ વ્યાખ્યેયઃ । તથા ચ સત્યવાદિધર્માધુનુષ્ઠાનપરઃ બાહ્યવિષયતૃષ્ણારહિતઃ બ્રહ્મચર્યવાન્ ઉપાસ્યવિષયે શ્રદ્ધાભક્તિયુતઃ એકાન્તપ્રિયઃ શુચિઃ યોગરસિકઃ નિગૃહીતબાહ્યાન્તઃકરણઃ સક્ષાલિતકામક્રોધાદિમલઃ કર્મફલત્યાગી ઉપાસ્યસાક્ષાત્કારપર્યન્તં દહરવિદ્યાયાં યતનશીલઃ મુમુક્ષુર્દ્વિજઃ ગુરુભક્તઃ અધિકારીરત્યુક્તો ભવતિ । એવં ચ એતાદૃશઃ અધિકારી પુરસ્થાનાપન્નસ્ય સ્વશરીરસ્ય મધ્યે વિદ્યમાનં દ્વારપાલાદિયુક્તત્વેન વેશમસ્થાનીયં હૃદયપુણ્ડરીકં વિરજં ઉપાસકાન્તઃકરણસ્ય વિષયવૈતૃષ્ણયેન તદુપભોગજનિતકાલુષ્યરાહિત્યાત્ નિર્મલં, તદાધારત્વાત્ પુણ્ડરીકમપિ વિરજં અત એવ વિશુદ્ધમ્ । અત એવ તૈત્તિરીયકે “દહરં વિપામં પરવેશમભૂતં યત્ પુણ્ડરીકં પુરમધ્યસંસ્થં” ઇત્યુક્તમ્ । દહરં સ્વલ્પપરિમાણં, વિપામં વિગતપાપં સર્વદુરિતરહિતં, પરવેશમભૂતં પરવેશમ રાજભવનાદિ તદ્ભાવમાપન્નં ઉપાસકાનુગ્રહાય નિર્મિતં અનવધં વેશમ પુણ્ડરીકં પુણ્ડરીકસદૃશં પુણ્ડરીકાખ્યં વા હૃદયમ્ । કેવલ્યોપનિષદિ વિરજં વિશુદ્ધં વિચિન્ત્યેતિ વિદ્યમાનત્વાત્ । અત્રાપ્યેવમભૂતં વિચિન્ત્ય । “તત્રાપિ દહરં ગગનં વિશોકઃ” તત્રાપિ તથા દહેપિ તસ્મિન્સ્થાને તતોડપિ દહ્નં તદન્તર્ગતત્વાદ્યત્ ગગનં ગગનસંજ્ઞં અવ્યાકૃતાકાશં માયાશબલિતં બ્રહ્મ સર્વસ્થૂલસૂક્ષ્મકાર્યસમષ્ટિભૂતસૂત્રાત્મનોડપિ કારણભૂતં વિશોકઃ તત્ર પ્રવિષ્ટાનાં દુઃખાભાવસ્તસ્ય શોકરાહિત્યમ્ । “તસ્મિન્યદન્તસ્તદુપાસિતવ્યં” તસ્મિન્નવ્યાકૃતાકાશે યન્નિરુપાધિકં તત્ત્વં તસ્યાવ્યાકૃતસ્ય વિશિષ્ટવેષેણાધ્યસ્તત્વાત્ તસ્યાપિ સત્તાસ્ફૂર્તિપ્રદત્વેન તદન્તસ્તત્સારભૂતતથા વિદ્યમાનં તદુપાસિતવ્યમ્ । ઉક્તં ચાન્યત્ર- “અસ્મિન્ ખલ્વાકાશ ઓતશ્ચ પ્રોતશ્ચ” ઇતિ ગાર્ગિપ્રશ્નાનન્તરં “એતદ્વૈ તદક્ષરં ગાર્ગિ” ઇતિ યાજ્ઞવલ્ક્યેન અક્ષરશબ્દવાચ્યં બ્રહ્મેતિ । યદ્વા તત્રાપિ દહરં ગગનં વિશોક ઇતિ દહરશબ્દવાચ્યં છાન્દોગ્યોક્તરીત્યા મુખ્યં બ્રહ્મૈવ । તસ્મિન્યદન્તસ્તદુપાસિતવ્યમિતિ તસ્મિન્ બ્રહ્મણ્યુપાસકાનુગ્રહાર્થ અતિગુહ્યતથા વિદ્યમાનં “ઋતં સત્યં પરં બ્રહ્મ” ઇત્યાદિના વક્ષ્યમાણં પરમેશ્વરસ્ય લીલાવિગ્રહરૂપમુપાસિતવ્યમિતિ । એવં ચ ઉપાસકઃ અહન્નારાયણ ઇતિ સ્વાત્માનં નારાયણાત્મતથા વિભાવ્ય તસ્ય હૃદયે પરમેશ્વરં ધ્યાયેદિતિ । યદ્વા ઉપાસકઃ સ્વસ્ય હૃદયે સહસ્રશીર્ષં દેવમિત્યાધુક્તપ્રકારેણ નારાયણં ધ્યાત્વા સોડહમિતિ વિચિન્ત્ય સ્વાભિન્નત્વેન સ્વોપાસ્યસ્ય નારાયણસ્ય હૃદયે પરમેશ્વરં ધ્યાયેત્ । નતુ નારાયણાભિન્નત્વેન પરમેશ્વરં પરિચિન્ત્ય સ્વસ્ય હૃદયે તાદૃશપરમેશ્વર એવ ઉપાસ્યોડસ્તુ । ન ચ પરમેશ્વરસ્ય નારાયણાત્મત્વં વિરોધાત્ર સમ્ભવતીતિ વાચ્યમ્ । વિરોધસ્યૈવાભાવાત્ । તથા હિ કસ્મિન્નંશે વિરોધઃ । કિં પરતત્વાંશે વિરોધસ્સર્વાત્મત્વે વા વિશ્વાધિકત્વાંશે વા સર્વકારણત્વાદ્યંશે વા લીલાવિગ્રહરૂપમૂર્ત્યંશે વા । ન તાવદાદ્યઃ અદ્વિતીયપરિપૂર્ણસ્સ્વાનન્દસ્વપ્રકાશપ્રત્યગભિન્નઃ પરમાત્મા એક એવેતિ મતે જીવસ્યાપિ પરમાત્મત્વં કાલત્રયેડપિ વિદ્યત ઇતિ તત્ત્વમસ્યાદિશ્રુત્યુક્તેઃ “નારાયણપરં બ્રહ્મ તત્ત્વં નારાયણઃ પરઃ” ઇત્યાદિશ્રુતેશ્ચ । નાપિ દ્વિતીયઃ “સહસ્રશીર્ષં વિશ્વાક્ષં વિશ્વં વિશ્વાત્માનં સર્વં વ્યાપ્ય નારાયણઃ સ્થિત” ઇત્યાદિના સર્વાત્મત્વપ્રતીતેઃ । “સર્વાનનશિરોગ્રીવસ્સર્વભૂતગુહાશયઃ । સર્વવ્યાપી ચ ભગવાન્ તસ્માત્ સર્વગતશિશવઃ ॥” ઇતિ “સહસ્રશીર્ષા પુરુષઃ સહસ્રાક્ષસ્સહસ્રપાત્” ઇતિ “સર્વતઃ પાણિપાદં તત્ સર્વતોડક્ષિણિરોમુખમ્ । સર્વતઃ શ્રુતિમલ્લોકે સર્વમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥”

ઇત્યાદિમન્ત્રોપનિષદાદૌ યથા શિવસ્ય સર્વાત્મત્વં વર્ણિતં એવં નારાયણસ્યાપિ તત્સિદ્ધમ્ । નાપિ તૃતીયઃ, વિશ્વાધિકો રુદ્ર ઇતિવદ્વિશ્વતઃ પરમનિત્યમિતિ વિશ્વાપેક્ષયા પ્રકૃષ્ટત્વશ્રવણાત્ । નાપિ ચતુર્થઃ, યથા અથર્વશિખાથર્વશિરશ્ચેતાશ્ચતરોપનિષદાદૌ શિવસ્ય સર્વકારણત્વસર્વાન્તર્યામિત્વસર્વોપસંહર્તૃત્વાદિકં પ્રતિપાદિતં એવં નારાયણસ્યાપિ નારાયણસુબાલાત્મપ્રબોધોપનિષદાદૌ તત્પ્રતીતેઃ । નાપિ પચ્ચમઃ, બ્રહ્મવિષ્ણુરુદ્રાણાં ત્રયાણામપિ મૂર્તીનાં અભેદસ્ય તાપનીયે “અકારં બ્રહ્માણં નાભૌ ઉકારં વિષ્ણું હૃદયે મકારં રુદ્રં ભૂમધ્યે” ઇતિ ચ પ્રસ્તુત્ય તથા “બ્રહ્માણમેવ વિષ્ણુમેવ રુદ્રમેવ વિભક્તાંસ્ત્રીનેવાવિભક્તાંસ્ત્રીનેવ લિંગરૂપાનેવ ચ સમ્મૂજય” ઇતિ મૂર્તિત્રયાત્મકસ્ય નાભ્યાદૌ પૂજાયા વિહિતત્વાત્ । યથા મૂર્તિત્રયાત્મકત્વમેવાસ્ય એવં હૃદયે ઉપાસ્યં વિષ્ણુશિવાત્મકમસ્તુ । ન વિભક્તાંસ્ત્રીનેવાવિભક્તાંસ્ત્રીનેવેતિ વચનસ્ય વિદ્યમાનસ્વાત્તત્ર બ્રહ્મવિષ્ણુરુદ્રલીલામૂર્તિત્રયાત્મકમેકમુપાસ્યં સમ્ભવતિ । વ્યાખ્યાતં ચ ભાષ્યકારેણ -” નૈવમત્ર શિવનારાયણમૂર્ત્યાત્મકમુપાસ્યં પ્રતીયતે । નનુ અત્રાપિ શાશ્વતં શિવમચ્યુતમ્” ઇતિ શિવાચ્યુતયોરભેદઃ પ્રતીયતે । મૈવમ્ । અત્ર શિવશબ્દેન યોગરૂઢ્યા નિરવધિકપરમાનન્દસ્વરૂપપરમશિવ ઉચ્યતે । અચ્યુતશબ્દેનાપિ કાલત્રયેડપિ ચ્યુતિરહિતઃ પરમાત્મા નારાયણ ઉચ્યતે । એવં ચ ઉભયોસ્તત્ત્વાંશે અભેદોડસ્તુ । ન તુ લીલાવિગ્રહાંશે । નનુ કૃષ્ણપિંગ્લમિતિ પદસ્ય ઉપાસ્યસ્વરૂપસમર્પકમન્ત્રે વિદ્યમાનત્વાત્ શકુરનારાયણાત્મકં લીલાવિગ્રહરૂપમેવાસ્તુ । ન । કૃષ્ણપિંગ્લલશબ્દેન અર્ધનારીશ્વરસ્વરૂપમેવોચ્યતે । ન તુ પૂર્વોક્તરૂપમ્ । નનુ અત્ર પુરુષં કૃષ્ણપિંગ્લળામિતિ ગૌરીવામભાગાત્મકાર્ધનારીશ્વરમૂર્તીં યથા પ્રમાણં ઇદમેવ નારાયણવામભાગાત્મકશકુરનારાયણાત્મકમૂર્તીં પ્રમાણમ્ । તથા ચ કૃષ્ણા ચ કૃષ્ણાશ્ચ કૃષ્ણૌ । પિંગ્લલશબ્દેન પિંગ્લલવર્ણવિશિષ્ટશિવ ઉચ્યતે । એવં ચ પરમેશ્વરસ્ય દેહપરિજિઘ્ઘ્ણાયાં દેવીવિષ્ણ્વાત્મકશ્યામળવર્ણવામભાગયુક્તા શિવાત્મકપિંગ્લળવર્ણદક્ષિણભાગયુક્તા ચ એકા મૂર્તિસ્સૈવ હૃદયે ધ્યેયા ।

“એકૈવ શક્તિઃ પરમેશ્વરસ્ય

ભિન્ના ચતુધા વિનિયોગકાલે ।

ભોગે ભવાનીપુરુષે ચ વિષ્ણુઃ

કોપેય કાળી સમરે ચ દુર્ગા ॥”

ઇત્યાગમિકોપદેશાત્-

“ઉમા યા સા હરિસ્સાક્ષાધો હરિસ્સા શિવા સ્મૃતા” ઇત્યાદિવચનાત્ ।

“પ્રકૃતિસ્ત્વં પુમાન્ રુદ્રસ્ત્વયિ તદ્વીર્યમાસ્થિતં

ત્વન્નામિપદ્મજાજાતઃ પચ્ચવક્રઃ પિતામહઃ ॥”

ઇતિ લિંગપુરાણે પૂર્વભાગે (૯૬.૪૦) એવં શિવપુરાણે ધતરુદ્રસંહિતા (૩.૧૧.૪૦) (બ્રહ્માણ્ડપુરાણે??) ।

“નાવયોર્વિદ્યતે ભેદો મચ્છક્તિસ્ત્વં ન સંશયઃ ।

ત્વં ચન્દ્રમા અહં સૂર્યઃ શર્વરી ત્વમહં દિનમ્ ॥

ઇત્યાદિત્યપુરાણે ચ વિષ્ણોશિવશક્તિત્વવ્યુપદેશાત્ । કૂર્મવાસિષ્ઠલૈંગ્ગાદિત્યપુરાણાદિષુ શિવનારાયણયોર્ભર્તૃભાર્યાભાવેન

દેવદારુવનપ્રવેશોપવર્ણનાત્ । તત્પ્રકરણે “ચા તસ્ય પાર્શ્વગા બાલા સા પાર્વત્યંશજો હરિઃ” ઇત્યાદ્યુક્તેશ્ચ । આદિત્યપુરાણ એવ –

“ચા ઉમા સા સ્વયં વિષ્ણુર્થો વિષ્ણુસ્સ હિ ચન્દ્રમાઃ ।

યે નમસ્યસ્તિ ગોવિન્દં સે નમસ્યન્તિ શકુરમ્ ॥

યેડર્યયન્તિ હરિં ભક્ત્યા તેડર્યયન્તિ વૃષધ્વજમ્ ।

યે દ્વિષન્તિ વિરૂપાક્ષં તે દ્વિષન્તિ જનાર્દનમ્ ॥

યે રુદ્ર નાભિજનન્તિ તે ન જાનન્તિ કેશવમ્ ॥”

ઇતિ । દેવ્યાત્મકવિષ્ણવભેદશિવસ્ય સિદ્ધઃ ઇતિ ચેત્ અત્યલ્પમિદમુચ્યતે । તત્રૈવાદિત્યપુરાણે–

“સર્વદેવાત્મકો રુદ્રસ્સર્વે દેવાશિવાત્મકાઃ ।

રુદ્રસ્ય દક્ષિણે પાર્શ્વે રવિર્બ્રહ્મા ત્રયોડગ્રયઃ ॥

વામપાર્શ્વે મહાદેવી વિષ્ણુસ્સોમઃ પિતૃત્રયમ્ ।” ઇતિ

સર્વદેવાત્મકત્વાસ્થિવસ્ય । કિંચ “ઇયં પૃથિવી સર્વેષાં ભૂતાનાં મધુ અસ્યૈ પૃથિવ્યૈ સર્વાણિ ભૂતાનિ મધુ” ઇત્યાદિના સર્વસ્ય સર્વાત્મત્વોક્તિપુરસ્સરં સર્વેષાં પરમાત્મપર્યવસાનમુક્તં મધુબ્રાહ્મણે । તસ્માદત્ર ઉપાસ્યસ્વરૂપં અર્ધનારીશ્વરાત્મકમેવ પ્રકૃતે “ઉર્ધ્વરેતં વિરૂપાક્ષં” ઇતિ વિશેષણદ્વયાત્ શ્રુત્યન્તરગતોમાસહાયત્વાદિગુણોપસંહારાચ્ચ । કિંચાચં મન્ત્રઃ ભટ્ટભાસ્કરેણાપિ એવમેવ વ્યાખ્યાતઃ । નનુ એતે પ્રકારા ભાષ્યકારેણ ન પ્રદર્શિતાઃ । ન તત્ર તત્ર પ્રદર્શિતા એવ । કિંપરશિવસ્ય ધ્યેયત્વમેવ ન પ્રદર્શિતમ્, ઉત દહરવિદ્યાવિષયત્વમ્, અથવા- લીલાવિગ્રહરૂપં ઉમાસહાયાદિરૂપં વા બ્રહ્મવિષ્ણ્વાદ્યુપાસ્યત્વં વા, વિષ્ણોર્દેવ્યાત્મત્વં વા । ન તાવદાદ્યઃ । અન્તરુપપત્તેરિત્યેવમાદિસૂત્રેષૂપાસ્યત્વં પરમેશ્વરસ્ય પ્રદર્શિતમ્ । તત્ર હિ ઉપકોસલવિદ્યાવિષયસંશયપ્રદર્શનવેળાયાં કિમયં પ્રતિબિમ્બાત્માક્ષયધિકરણે નિર્દિશ્યતે ઉત દેવતાત્મા, ઇન્દ્રિયસ્ય અધિષ્ઠાતા અથ ભોક્તા, અથવા ઇશ્વર ઇતિ । પરમશિવવાચક ઇશ્વરશબ્દ એવ પ્રયુક્તઃ । અસ્મિન્નેવ સૂત્રે અત ઉપપત્તેરન્તરઃ પરમેશ્વર ઇતિ તદ્વાચકશબ્દ એવોક્તઃ । એવમનેકાસુ સગુણવિદ્યાસુ નિર્ગુણવિદ્યાસુ ચ પરમેશ્વર ઇતિ પરમેશ્વરશબ્દ એવ તત્રતત્ર પ્રયુક્તઃ । નાપિ દ્વિતીયઃ । દહર ઉત્તરેભ્ય ઇત્યત્રૈવાધિકરણે સ ભૂતાકાશઃ અથ વિજ્ઞાનાત્મા અથ પરમાત્મા ઇતિ સંશયદશાયાં પરમાત્મેતિ પ્રદર્શ્ય, ઉત્તરત્ર પરમાત્મપદં વિહાય, અત ઉત્તરં બ્રૂમઃ । પરમેશ્વર એવ દહરાકાશો ભવિતુમર્હતીતિ પરમેશ્વરશબ્દપ્રયોગસ્તુ દેવતાન્તરસાધારણસ્સ્યાત્ । કિવ ઉમાસહાયં પરમેશ્વરમિતિ દહરવિદ્યાગતપરમશિવવિષયોમાસહાયશબ્દસામાધિકરણ્યાચ્ચ તચ્છબ્દસ્ય તદ્વિષયત્વં નિશ્ચીયતે । ન ચ ઉમાસહાયત્વાદિગુણોપસંહારવ્યવહારો ભાષ્યકારેણ ન કૃત ઇતિ વાચ્યમ્ । સત્યકામત્વાદિગુણોપસંહારેડપિ ભાષ્યકારસ્યાનાદર એવ । પ્રકૃતોપયોગિતયા સત્યકામસ્સત્યસહુલ્પ ઇત્યાદિગ્રન્થવ્યાખ્યાનં કૃતમ્ । અત એવ છાન્દોગ્યભાષ્યે “અથ યદિ તસ્મિન્ બ્રહ્મપુરે દહરં પુણ્ડરીકં વેશ્મ દહરોડસ્મિન્નન્તરાકાશસ્તસ્મિન્યદન્તસ્તદન્વેષ્ટવ્યમ્” ઇતિ ગ્રન્થવ્યાખ્યાનાવસરે તાત્પર્યાર્થકથનપર ભાષ્યં શુભૃત । તત્ર યત્ બ્રૂથ પુણ્ડરીકાન્તસ્થસ્ય ખસ્યાલ્પત્વાત્ તત્સ્થમલ્પતરં સ્થાદિતિ તદસત્ । ન હિ ખં પુણ્ડરીકવેશ્મગતં પુણ્ડરીકાદલ્પતરં મત્વેત્યવોચામ દહરોડસ્મિન્નન્તરાકાશ ઇતિ । કિં તર્હિ

પુણ્ડરીકમલ્યં તદનુવિધાયિ તત્સ્થમન્તઃકરણં પુણ્ડરીકાકાશપરિચ્છિન્નમ્ । તસ્મિન્ વિશુદ્ધે સંહૃતકરણાનાં યોગિનાં સ્વચ્છ ઇવ ઉદકે પ્રતિભિમ્બરૂપમાદર્શ ઇવ શુદ્ધે સ્વચ્છ વિજ્ઞાનજ્યોતિસ્વરૂપાવભાસં તાવન્માત્રં બ્રહ્મ ઉપલભ્યત ઇતિ દહરોડસ્મિન્નન્તરાકાશ ઇતિ અવોચામાન્તઃકરણોપાધિનિમિત્તમિતિ । એવં ચ ઉપાસનાર્થં પ્રવૃત્તસ્યોત્તમાધિકારિણઃ દહરં પુણ્ડરીકં વેશ્મ દહરોડસ્મિન્નન્તરાકાશ ઇતિ વાક્યાર્થજ્ઞાનવેળાયામેવ ઉપાસ્યસાક્ષાત્કાર ઇતિ પ્રકૃતસત્યકામત્વાદિગુણોપસંહારેડપ્યનાદરઃ । મધ્યમાધિકારિણાં તુ સત્યકામત્વાદિગુણા વશિત્વાદિગુણાઃ શાખાન્તરીયા ઉમાસહાયત્વાદિગુણાશ્ચ ઉપસંહર્તવ્યા એવ । યથોક્તગુણવિશિષ્ટતયા ઉપાસનાયાં કૃતાયામન્ત્યકાલ એવં ઉપાસ્યસગુણબ્રહ્મસાક્ષાત્કારશશાસ્ત્રપ્રામાણ્યાત્ ભવતીતિ ગુણોપસંહારન્યાયો દર્શિતઃ । નાપિ તૃતીયઃ અન્તસ્તદ્ધર્મોપદેશાદિત્યધિકરણે લોકકામેશિતૃત્વમપિ નિરદ્ભુશં શ્રૂયમાણં પરમેશ્વરં ગમયતિ । યત્તૂક્તં “હિરણ્યશ્મશ્રુત્વાદિરૂપશ્રવણં- પરમેશ્વરે નોપપદ્યત ઇતિ । અત્ર બ્રૂમઃ । સ્યાત્ પરમેશ્વરસ્યાપિ ઇચ્છાવશાત્ માયામયં રૂપં સાધકાનુગ્રહાર્થં “માયા હ્યેષા મયા સૃષ્ટા યન્માં પશ્યસિ નારદ । સર્વભૂતગુણૈર્યુક્તં મૈવ માં જ્ઞાતુમર્હસિ ॥” ઇતિ । અપિ ચ યત્ર નિરસ્તસર્વવિશેષં પારમેશ્વરં રૂપમુદ્દિશ્યતે ભવતિ તત્ર શાસ્ત્રં “અશબ્દમસ્પર્શમરૂપમવ્યયમ્” ઇત્યાદિ । સર્વકારણત્વાતુ વિકારધર્મૈરપિ કૈશ્ચિદ્વિશિષ્ટઃ પરમેશ્વર ઉપાસ્યત્વેન નિર્દિશ્યતે— “સર્વકર્મા સર્વકામસ્સર્વગન્ધસ્સર્વરસઃ” ઇત્યાદિના । તથા હિરણ્યશ્મશ્રુત્વાદિનિર્દેશોડપિ ભવિષ્યતીતિ । એવં વૈશ્વાનરાધિકરણે “અભિવ્યક્તેરિત્યાશ્મરથ્યઃ” ઇતિ સૂત્રસ્ય ભાષ્યમ્, “અતિમાત્રસ્યાપિ પરમેશ્વરસ્ય પ્રાદેશમાત્રત્વેમમ્ભિવ્યક્તિનિમિત્તં સ્યાત્ । અભિવ્યજ્યતે કિલ પ્રાદેશપરિમાણઃ પરમેશ્વર ઉપાસકાનાં કૃતે પ્રદેશેષુ વા હૃદયાદિષુ સ્થાનેષુ વિશેષેણાભિવ્યજ્યતે । અતઃ પરમેશ્વરેડપિ પ્રાદેશમાત્રશ્રુતિરભિવ્યક્તેરુપપદ્યત ઇતિ આશ્મરભ્ય આચાર્યો મન્યતે” ઇતિ । નાપિ ચતુર્થઃ, “પરમશિવપર્યહુનિલયાં” તિ “મહામાયે વિશ્વં ભ્રમસિ પરબ્રહ્મમહિષિ” ઇતિ

“ભવાન્યૈ ભવાયાપિ માત્રે ચ પિત્રે

મૃડાન્યૈ મૃડાયાપ્યઘઘ્નૈ જનિઘ્નૈ ।

શિવાઙ્ગ્યૈ શિવાઙ્ગાય કુર્મશ્શિવાયૈ

શિવાયામ્બિકાયૈ નમસ્યમ્બિકાયૈ ॥” ઇતિ ।

સૌન્દર્યલહરીભુજઙ્ગાદૌ ઉમાસહાયમૂર્તેઃ પ્રદર્શિતત્વાત્ ।

એવમર્ધનારીશ્વરમૂર્તિરપિ પ્રદર્શિતા -

“પ્રવાળપ્રવાહપ્રભાશોભમર્ધ

મરુત્વન્મણિશ્રીમહશ્શ્યામમર્ધમ્ ।

ગુણસ્યૂતમેકં વપુશૈવમન્તઃ

સ્મરામસ્મરાપતિસમ્પતિહેતુમ્ ॥”

ઇતિ । નાપિ પચ્ચમઃ, “શિવશક્ત્યા યુક્તો યદિ ભવતિ શક્તઃ પ્રભવિતું ન ચેદેવં દેવો ન ખલુ કુશલસ્પન્દિતુમપિ ।

અતસ્ત્વામારાધ્યાં હરિહરવિરિગ્ચાદિભિરપિ” ઇતિ વિષ્ણ્વાદ્યુપાસ્યત્વં શિવસ્યોક્તમ્ । નનુ શક્તિભૂતાયા દેવ્યા

એવ વિષ્ણ્વાયુપાસ્યત્વં પ્રતીયતે ન તુ શિવસ્ય ઇતિ ચેત્ અયં ન્યાયઃ ન્યાયવિદ્ભિરુપહસનીયઃ । ત્વદ્ધસ્તેનૈવ દત્તં

ન તુ ત્વયા દત્તમિતિ યદ્વત્ ।

“તનીયાંસં પાંસું તવ ચરણપદ્મરુહભવં
વિરિઞ્ચસ્સઞ્ચિન્વન્ વિરચયતિ લોકાનવિકલમ્ ।

બહત્યેનં શૌરિઃ કથમપિ સહસ્રેણ શિરસાં
હરસ્સક્લુદ્ધૈનં ભજતિ ભસિતોદ્ધૂળનવિધિમ્ ॥”

ઇતિ । તત્રૈવ-

વિરિઞ્ચાદિભિઃ પઞ્ચભિર્લોકનાથૈ-

સસમૂઢે મહાનન્દપીઠે નિષણ્ણમ્ ।

ધનુર્બાણપાશાકુશપ્રોતહસ્તં

મહસ્ત્રૈપુરં શકુરાદ્રૈતમવ્યાત્ ॥

ત્વદુન્મેષલીલાસુ લબ્ધાધિકારાન્

વિરિઞ્ચાદિકાંસ્ત્વદ્ગુણામ્ભોધિભિન્નૂન્ ।

ભજન્તસ્તિતીર્ષન્તિ સંસારસિન્ધું

શિવે તાવકીયાસ્તુ કિં વા ભવેયુઃ ॥”

ઇતિ દેવીભુજડ્ગે ।

“અનાદ્યન્તમાદ્યં પરં તત્ત્વમર્થં ચિદાકારમેકં તુરીયં ત્વમેયમ્ ।

હરિબ્રહ્મમૃગ્યં પરબ્રહ્મરૂપં મનોવાગતીતં મહશ્ચૈવમીડે ॥

ઇતિ શિવભુજડ્ગે । નાપિ ષષ્ઠઃ, “હરિસ્ત્વામારાધ્ય પ્રણતજનસૌભાગ્યજનનીં પુરા નારીભૂત્વા
પુરરિપુમપિ ક્ષોભમનયત્” ઇતિ સૌન્દર્યલહર્યમેવોક્તમ્ । નનુ બ્રહ્મવિદ્યાર્થિનસ્સંન્યાસોડપિ શમદમાદિવત્
સાધનમિતિ ભાષ્યકારેણ સર્વત્ર દર્શિતમ્ । ઉપદેશપગ્યકેડપિ, “વેદો નિત્યમધીયતા તદુદિત કર્મ
સ્વનુષ્ઠીયતાં તેનેશસ્ય વિધીયતામપચિતિઃ કામ્યે મતિસ્ત્યજ્યતામ્” ઇત્યાદિના મુમુક્ષોર્ધર્માન વિધાય
સંસારદોષદર્શનાનન્તરં, “શાન્ત્યાદિઃ પરિચીયતાં દૃઢતરં કર્માશુ સન્ત્યજ્યતામ્” ઇતિ સંન્યાસોડપિ
બ્રહ્મવિદ્યાસાધનત્વેન દર્શિતઃ । સત્યં, નિર્ગુણબ્રહ્મવિદ્યાસાધનત્વેનૈવ સંન્યાસઃ પ્રદર્શિતઃ ઉત્તમાધિકારિણં
પ્રતિ । અત એવોપદેશપગ્યકગ્રન્થસ્યાન્તે, “પ્રાક્કર્મ પ્રવિલાપ્યતાઞ્ચિતિબલાન્નાપ્યુત્તરૈશ્ચિયતાં પ્રારબ્ધં
ત્વિહ ભુજ્યતામથ પરબ્રહ્માત્માના સ્થીયતામ્ ।” ઇત્યુત્તમાધિકાર્યેવોપસંહૃતઃ । મધ્યમાધિકારિણં પ્રતિ તુ
કર્મસમુચ્ચિતમેવ જ્ઞાનં દર્શિતં પ્રશ્નોત્તરરત્નમાલિકાયાં, “કિં મોક્ષતરીર્બીજં સમ્યક્ જ્ઞાનં ક્રિયાસહિતમ્” ઇતિ
। “દાનં પ્રિયવાક્સહિતં જ્ઞાનમગર્વં ક્ષમાયુતં શૌર્યમ્ । વિત્તં ત્યાગસમેતં દુર્લભમેતચ્ચતુર્ભદ્રમ્ ॥” ઇતિ
મધ્યમાધિકારિવિષયમેવોપસંહૃતમ્ । કિઞ્ચ, “અગ્નિહોત્રાદિ તુ તત્કાર્યયૈવ તદ્દર્શનાત્” ઇત્યધિકરણે “નનુ
અનારભ્યો મોક્ષઃ, કથમસ્ય કર્મકાર્યત્વમુચ્યતે, નૈષ દોષઃ આરાદ્યપકારકત્વાત્ કર્મણા, જ્ઞાનસ્યૈવ હિ પ્રાપકં
સત્ કર્મ, પ્રણાત્યા મોક્ષકારણમિત્યુપચર્યતં, અત એવ ચાતિકાન્તવિષયમેવ તત્કાર્યૈકત્વાભિધાનં, ન હિ
બ્રહ્મવિદ આગામ્યાગ્નિહોત્રાદિ સમ્ભવતિ “અનિયોજ્યબ્રહ્માત્મત્વપ્રતિપત્તેશ્શાસ્ત્રસ્યાવિષયસગુણાસ તુ વિદ્યાસુ,
કર્તૃત્વાનતિવૃત્તેસ્સમ્ભવત્યાગામ્યગ્નિહોત્રાદિ તસ્યાપિ નિરભિસન્ધિનઃ કાર્યાન્તરાભાવાત્ વિદ્યાસડ્ગત્યુપપત્તઃ”

ઇતિ તસ્માત્ સર્વં સમગ્જસમ્ । દર્શિતપ્રકારદ્રગ્નેડપિ આધઃ પ્રકારઃ પ્રદર્શયતે । આધપ્રકારસ્તુ તથા ચ
 “સત્યવાદિધર્માધિનુષ્ઠાનપર” ઇત્યાધારભ્ય, એવં ચ ઉપાસકઃ અહં નારાયણ ઇતિ, સ્વાત્માનં નારાયણાત્મતથા
 વિભાત્ય તસ્ય હૃદયે પરમેશ્વરં ધ્યાયેત્” ઇત્યન્તેન પૂર્વગ્રન્થેન પ્રદર્શિતઃ । તત્રાપિ નારાયણસ્વરૂપં “સહસ્રશીર્ષ
 દેવં” ઇત્યારભ્ય “પદ્મકોશપ્રતીકાશમ્” ઇત્યતઃ પ્રાક્તનેન ગ્રન્થેન વર્ણિતમ્ । “અનન્તરં પદ્મકોશપ્રતીકાશમ્”
 ઇત્યારભ્ય “પરમાત્મા વ્યવસ્થિતઃ” ઇત્યન્તેન ગ્રન્થેન હૃદયાદિકં પ્રદર્શિતમ્, અનન્તરં પરમેશ્વરસ્વરૂપં “ઋતં
 સત્યં” ઇત્યુત્તરાનુવાકે પ્રદર્શિતમ્ । તથા હિ “સહસ્રશીર્ષ દેવં” ઇત્યારભ્ય “સમુદ્રેન્તં વિશ્વશમ્ભુવં” ઇત્યન્તેન
 ગ્રન્થેન સર્વજ્ઞસ્સર્વેશ્વરો માયાતત્કાર્યભૂતસ્સર્વપ્રત્યગાત્મા સર્વાનન્દકરરસર્વોપસંહર્તા, વિશ્વાતીતશ્ચ નારાયણઃ
 । એવમ્ભૂતો નારાયણોડહમિતિ પરિચિન્ત્ય, અનન્તરં નારાયણાત્મકસ્ય સ્વસ્ય શરીરસ્યાન્તર્નાભિરુપરિ,
 દ્વાદશાઙ્ગુલપરિમિતદેશે કમલમુકુળાકારં અધોમુખઃ સત્, ઈષદ્ધિકસિતં સમન્તાન્નાડીભિર્વિધૃતં વિશ્વાત્મન
 આયતનભૂતં, અત એવ મહત્, લબ્ધતિ પ્રલબ્ધતે તદેવ હૃદયામિત્યુપતે । તસ્ય પુણ્ડરીકસ્ય મધ્યે, સૂક્ષ્મં
 સુષિરમાકાશમસ્તિ । તસ્મિન્નાકાશે, સર્વં ચેતનાત્મકં જીવવિરાડ્દિરાણ્યગર્ભેશ્ચારદિ, પરં બ્રહ્મ ચ પ્રતિષ્ઠિતં નિશ્ચલં
 તિષ્ઠતિ, તસ્ય હૃદયસુષિરસ્ય મધ્યે મહાનગ્નિર્વૈશ્વાનરઃ જ્વલતિ સર્વતઃ પ્રસરજ્જવાલઃ સર્વતોમુખઃ ભુક્તસ્યાન્નસ્ય
 જરયિતા જાઠરાભિરૂપેણ સ એવ મુખ્યવૈશ્વાનરરૂપેણ સર્વજ્ઞઃ વહ્નિસામાન્યરૂપેણ આપાદતલમસ્તકં પાદાગ્રપ્રભૃતિ
 શિરઃ પર્યન્તમૌષ્ણ્યં કરોતિ । એવમ્ભૂતસ્ય વહેશિષ્ણાપિ હૃદયે તિષ્ઠતિ । સા અણીયોર્ધ્વા અણીયસ્સામૂર્ધ્વા
 સજલજલદપટલમધ્યવર્તિની વિદ્યુત્લેખેવ દીપ્યમાનાઃ અતિતનુપ્રમાણા તત્કાગ્ર્યનદીસિઃ । તસ્યાશિષ્ણાયા
 મધ્યે પરમાત્મા વ્યવસ્થિતઃ વર્તતે । “પદ્મકોશપ્રતીકાશં” ઇત્યારભ્ય “પરમાત્મા વ્યવસ્થિતઃ” ઇત્યન્તેન
 ગ્રન્થેન યદ્યદ્વસ્તુ નિરૂપિતં તત્ સર્વં સર્વેષાં શરીરે વિદ્યમાનમેવેતિ શાસ્ત્રપ્રામાણ્યાન્નિશ્ચીયતે । અત્ર ઉપાસકેન
 ઉપાસનકાલે હૃદયપુણ્ડરીકસ્ય ઊર્ધ્વકરણં અવિદ્યમાનં ભાવનીયમ્ । ઇતરસ્ય સર્વસ્ય વિદ્યમાનસ્યૈવ ચિન્તનમ્
 । તસ્યાશિષ્ણાયા મધ્યે પરમાત્મા વ્યવસ્થિત ઇત્યુક્તં, સ પરમાત્મા કીદૃગ્ભૂત ઇત્યપેક્ષાયાં પ્રણવશબ્દવાચ્યઃ
 મહેશ્વરનામકઃ ઇત્યપ્યાદાવેવોપાક્ષિમમ્ । તસ્ય પરમાત્મનઃ હૃદયપુણ્ડરીકસ્યસુષિરવર્તિવહ્નિષિષ્ણામધ્યવર્તિનઃ
 ઉપાસનાર્થમુપનિષચ્ચતુષ્ઠયેડપિ ઉક્તવિશેષણાનાં નિર્ગુણસગુણલીલાવિગ્રહમૂર્તિપરાણાં ક્રમેણ અર્થો વર્ણયતે ।
 ઋતં અવિતથસ્વભાવં સત્યં કાલત્રયેડપિ બાધશૂન્યં પરં બ્રહ્મ, અપરબ્રહ્મભ્યો હિરણ્યગર્ભાદિભ્યઃ પરં ઉત્કૃષ્ટં,
 બ્રહ્મ સત્યજ્ઞાનઅનન્તરૂપં, પુરુષઃ સર્વાસુ પૂર્ણુ શેત ઇતિ પુરુષઃ, અપિપાસઃ પાનેચ્છારહિતઃ, અપહતમ્પાપ્મા અપહતઃ
 નાશિતઃ પાપ્મા ધર્માધર્માખ્યો યસ્ય । વિજરઃ વિગતજરઃ, વિમૃત્યુઃ મૃત્યુરહિતઃ, વિશોકઃ વિગતશોકઃ, વિજિઘત્સઃ
 વિગતાશનેચ્છઃ, વિશદઃ નિર્મલઃ, અચિન્ત્યઃ પ્રકાશ્યત્વેન અન્તઃકરણવૃત્ત્યવિષયઃ, અવ્યક્તઃ શબ્દાદ્યશેષવિશેષશૂન્યઃ
 અનન્તરૂપઃ અનન્તં ત્રિવિધપરિચ્છેદરહિતં રૂપં યસ્ય, શિવઃ મડ્ગળરૂપઃ, પ્રશાન્તઃ અવિદ્યાતત્કાર્યદોષરહિતઃ,
 અમૃતઃ અમરણધર્મકઃ આદિમધ્યાન્તવિહીનઃ ઉત્પત્તિપરિચ્છેદવિનાશવર્જિતઃ, એકઃ દ્વિતીયવસ્તુમાત્રરહિતઃ,
 વિભુઃ વ્યાપી, ચિદાનન્દઃ સ્વયમ્પ્રકાશમાનનિરતિશયાનન્દઃ, અરૂપઃ રૂપરહિત, સત્યકામઃ સત્યાઃ અવિતથાઃ
 કામાઃ બ્રહ્મલોકપ્રાપ્યઅનન્તરં યસ્ય યસ્ય ઉપાસકસ્ય ચે ચે ઇચ્છાવિષયઃ પિત્રાદિસ્ત્રીપર્યન્તા ગૃહારામાદયઃ
 અણિમાદયો વા અન્યેષામલભ્યાઃ યસ્ય સત્યકામઃ, અત એવં “અથ ચ ઇહાત્માનમનુવિદ્યે વ્રજન્તિ” ઇતિ
 પ્રકૃતાત્મોપાસનવ્યતિરેકેણ “એતાંશ્ચ સત્યાન કામાન્” ઇતિ કામાનામપિ પૃથગુપાસનમુક્તમ્ । સત્યસકુલ્યઃ
 કામહેતવસ્સકુલ્યઃ અપિ સત્યાઃ યસ્ય સઃ સત્યસકુલ્યઃ, સર્વસ્ય વશી સર્વસ્ય બ્રહ્માદેર્વશી, સર્વસ્યેશાનઃ ઈશિતા ચ

બ્રહ્મેન્દ્રપ્રભૃતીનાં, સર્વસ્યાધિપતિઃ અધિષ્ઠાય પાલયિતા સ્વતન્ત્ર ઇત્યર્થઃ । બ્રહ્મયોનિઃ બ્રહ્મણઃ હિરાણ્યગર્ભસ્ય વેદસ્ય વા યોનિઃ કારણમ્ । પરમેશ્વરઃ ઉત્કૃષ્ટબ્રહ્માદિનિયન્તા, પ્રભુઃ સર્વક્રિયાસમર્થઃ, વિશ્વરૂપઃ વિશ્વત્વેન સર્વચેતનાચેતનત્વેન સ્થિતં રૂપં સ્વરૂપં યસ્ય સ તથા સર્વાત્મેતિ યાવત્ । કૃષ્ણપિડ્ગલઃ દેહપરિજિઘૃક્ષાયાં સ્ત્રીપુંસશબલાકારઃ પરાશક્ત્યવિનાભૂતો વા । ઉક્તં ચ ભાષ્યકારૈઃ “પરાશક્તિમિત્રં નુમઃ પઞ્ચવક્ત્રમ્” ઇતિ । અથવા કાણે કૃષ્ણં લલાટે પિડ્ગલં રૂપં યસ્ય, ઊર્ધ્વરેતાઃ સદા સન્દીપ્તપરસ્કઃ, અનેન ધર્મજ્ઞાનવૈરાગ્યસમ્પન્નઃ ભસ્મોદ્ભૂલિતાડ્ગત્રિપુણ્ડ્રાવલિદીપ્તઃ, રુદ્રાક્ષમાલાભરણઃ, જટામકુટમણિરૂપઃ સર્વદા સ્વાત્મધ્યાનમ્પર ઇત્યુક્તં ભવતિ, વિરૂપાક્ષઃ વિષમલોચનઃ, વિશોકઃ દુઃખસંસ્કારરહિતઃ આનન્દપૂર્ણહૃદયઃ, સ્મેરાનનશ્ચ, ઉમાસહાયઃ ઉમા બ્રહ્મવિદ્યા ભવાની સહાયો યસ્ય સ તથા યદ્વા ઉમા સૈવ-વામભાગરૂપેણ સહાયઃ યસ્યાર્ધનારીશ્વરસ્ય સ તથા, ત્રિલોચનઃ ત્રીણિ લોચનાનિ સોમસૂર્યાગ્નિરૂપાણિ યસ્ય, નીલકણ્ઠઃ કાલકણ્ઠઃ, પ્રશાન્તઃ પ્રસન્નેન્દ્રિયવદનઃ । નનુ પ્રશાન્તત્વે અવિદ્યાતત્કાર્યહીનત્વે કથં વિશદેશિત્વાદિકં, અરૂપત્વે વા કથં ત્રિલોચનત્વાદિકં, વિગતેશિત્વાદૌ વા કથં સત્પદામત્વાદિકં, એકત્વે વા કથં વિશ્વરૂપત્વં વશિત્વાદિકં, ઉમાસહાયત્વે વા કથં ઊર્ધ્વરેતસ્ત્વા, ં વિગ્રહવત્ત્વે વા કથં વિજરત્વાદિકં ઇત્યેવમાદિવિરોધશબ્દપરિહારાર્થં અદ્ભુતમિતિ વિશેષણમ્ । અદ્ભુત આશ્ચર્યકરઃ “માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાન્ગાયિનં તુ મહેશ્વરમ્” ઇતિ એકમેવાદ્વિતીયમિત્યાદિશ્રુતિવશાત્ સ્વભાવતઃ એકત્વારૂપત્વાદિકં, માયાવશાત્ વશિત્વાદિકં ચ સર્વં ઉપપદ્યતે । ઉક્તં ચ સૂત્રકારેણ “સર્વધર્મોપપત્તેશ્ચ” ઇતિ । ઇદમસ્ય ભાષ્યં, “ચેતનં બ્રહ્મ જગતઃ કારણં પ્રકૃતિશ્ચેત્યસ્મિન્નવધારિતે વેદાર્થે, પરૈરુપક્ષિમાન્ વિલક્ષણત્વાદિદોષાન્ પર્યહર્ષાદાચાર્યઃ । ઇદાનીં પરપક્ષપ્રતિષેધપ્રધાનં પ્રકરણગાર્હિસ્માનઃ, સ્વપક્ષપરિગ્રહપ્રધાનં પ્રકરણમુપસંહરતિ, યસ્માદસ્મિન્ બ્રહ્મણિ કારણે પરિગૃહ્યમાણે પ્રદર્શિતેન પ્રકારેણ સર્વે કારણધર્મા ઉપપદ્યન્તે, સર્વજ્ઞં સર્વશક્તિ મહામાયં ચ બ્રહ્મેતિ, તસ્માદનતિશક્તુનીયમિદમૌપનિષદં દર્શનમ્” ઇતિ । અનન્તરં ફલનિરૂપણં ક્રિયતે । નનુ ઉપનિષદ્યતુષ્ઠયેડપિ એકરૂપતયા ફલં ન પ્રતીયતે । તથા હિ, છાન્દોગ્યે તાવત્ “સ યાવત્ ક્ષિણેન્મનસ્તાવદાદિત્યં ગચ્છતિ” ઇત્યુપકમ્ય “શતં ચૈકા ચ હૃદયસ્ય નાડ્યસ્તાસાં મૂર્ધાનમભિનિરસ્યૈતૈકા । તયોર્ધ્વમાયન્નમૃતત્વમેતિ” ઇતિ આદિત્યોપલક્ષિતાર્ચિરાદિમાર્ગદ્વારા મૂર્ધન્યયા નાડ્યા દેહાન્નિર્ગમનપુરસ્સરં બ્રહ્મલોકપ્રાપ્તિઃ ફલં પ્રતીયતે । બૃહદારણ્યકે તુ “અભયં વૈ જનક પ્રાપ્નોડસિ” ઇતિ જીવન્મુક્તિરેવ ફલં પ્રતીયતે । તૈત્તિરીયકે “સ નો દેવશ્શુભયા સ્મૃત્યા સંયુનક્તુ” ઇત્યાદિના જ્ઞાનાદિકમેવ ફલમ્ । કેવલ્યે તુ “ધ્યાત્વા મુનિર્ગચ્છતિ ભૂતયોનિં સમસ્તસાક્ષિં તમસઃ પરસ્તાત્” ઇતિ અજ્ઞાનાસંસ્પૃષ્ટસર્વસાક્ષિસ્વરૂપબ્રહ્મપ્રાપ્તિરૂપં વિરૂપં વિરુદ્ધમેવધ્યાનફલં પ્રતીયત ઇતિ ચેત્ અત્રોચ્યતે, કેવલ્યે તાવત્ સમસ્તસાક્ષિં તમસઃ પરસ્તાદિત્યનેન માયાસંસ્પર્શરહિતં કેવલચૈતન્યસ્વરૂપં નિરુપાધિકં વસ્તુ નોચ્યતે ભૂતયોનિશબ્દસામાનાધિકરણ્યાત્, કિં તર્હિ માયયા અવશીકૃતં વશીકૃતમાયાતત્કાર્યં સર્વજ્ઞં આકાશાદિભૂતભૌતિકકારણં સોપાધિકમેવ પરમશિવસ્વરૂપમર્ચિરાદિમાર્ગેણ ગત્વા ગચ્છતિ પ્રાપ્નોતીતિ । ઇતોડપિ પરમેશ્વર એવોપાસ્યઃ યતઃ બ્રહ્મરુદ્રેન્દ્રાદ્યસ્તદ્ભિભૂતયઃ ઇત્યાહ શ્રુતિઃ “સ બ્રહ્મા સ શિવસ્સેન્દ્રસ્સોડક્ષરઃ પરમસ્વરાટ્ સ એવ વિષ્ણુસ્સ પ્રાણસ્સ કાલોડગ્નિસ્સ ચન્દ્રમાઃ સ એવ સર્વં યત્ ભૂતં ચચ્ચ ભવ્યં સનાતનમ્” ઇતિ । અનન્તરમપિ નિરુપાધિકસ્ય તસ્યૈવ પરમશિવસ્ય પ્રત્યગાત્મત્વેન જ્ઞાનાત્ કેવલ્યમુક્તિરિત્યાહ શ્રુતિઃ “જ્ઞાત્વા તં મૃત્યુમત્યેતિ નાન્યઃ પન્થા વિમુક્તયે” ઇતિ । યદુક્તં તૈત્તિરીયકે સ નો દેવ ઇત્યાદિના જ્ઞાનમેવ ફલમુક્તમિતિ, યદિ તત્ર જ્ઞાનં નિર્ગુણસાક્ષાત્કારાભિપ્રાયં તર્હિ કમમુક્ત્યભિપ્રાયં તત્ । યદિ ઉપાસ્યબ્રહ્મવિષયકં તર્હિ ઉપાસકસ્ય

શરીરાવસાનકાલે “તદોકોગ્રજવલનમ્” ઇતિ ન્યાયાત્ ઉપાસ્યસાક્ષાત્કારાભિપ્રાયમેવ । બૃહદારણ્યકે તુ તત્ર ઉપાસના ન વિવક્ષિતૈવ સત્યકામત્વાદિગુણાનાં તત્ર જ્ઞેયબ્રહ્મસ્તુત્યર્થત્વમેવોપસંહૃતમિતિ પૂર્વમેવોક્તમ્ । છાન્દોગ્યે તુ “વાઝનસિ દર્શનાચ્છબ્દાચ્ચ” ઇત્યારભ્ય “સમાના ચાસૃત્યુપક્રમાદમૃતત્વં ચાનુપોષ્ય” ઇત્યન્તેન સૂત્રસન્દર્ભેણ, “અસ્ય સૌમ્ય પુરુષસ્ય પ્રયતો વાઝનસિ સમ્પદ્યતે, મનઃ પ્રાણે પ્રાણસ્તેજસિ તેજઃ પરસ્થાં દેવતાયાં સમ્પદ્યતે” ઇતિ પ્રાયણવિષયા શ્રુતિર્વ્યાખ્યાતા । પ્રાણસ્તેજસીતિ તજ્જશબ્દવાચ્યં સાધ્યક્ષં સપ્રાણં સકરણગ્રામં ભૂતાન્તરસહિતં પ્રયતઃ પુંસઃ પરસ્થાં દેવતાયાં સમ્પદ્યત ઇતિ । “તદાપીતેસ્સંસારવ્યપદેશાત્” ઇતિ સૂત્રે “તત્ તેજાદિભૂતસૂક્ષ્મં શ્રોત્રાદિકરણાશ્રયભૂતં આપીતેરાસંસારમોક્ષાત્ સમ્યક્જ્ઞાનનિમિત્તાદવતિષ્ઠતે” ઇત્યપ્યુક્તમ્ । “પ્રતિષેધાદિતિ ચેત્ર શારીરાત્” ઇત્યારભ્ય “તાનિ પરે તથા હ્યાહ” ઇત્યન્તેન સૂત્રસન્દર્ભેણ નિર્ગુણબ્રહ્મવિદ્યુષ્ઠ ઇવેવ લિંગશરીરનાશો દર્શિતઃ સગુણબ્રહ્મવિદ્યાવતઃ “તદોકોગ્રજવલનં તત્પ્રકાશિતદ્વારો વિદ્યાસામર્થ્યાત્ તચ્છેષગત્યનુસ્મૃતિયોગાચ્ચ હાર્દાનુગૃહીતઃ શતાધિકયા” ઇતિ મૂર્ધન્યયા નાઝ્યા ઉત્કાન્તિરુક્તા । ઇદમસ્ય ભાષ્યં- “તસ્ય ઉપસંહૃતવાગાદિકલાપસ્ય ઉચ્ચક્રમિષોર્વિજ્ઞાનાત્મન ઓક આયતનં હૃદયં “સ એનાસ્તેજોમાત્રાસ્સમભ્યાદદાનો હૃદયમેવાન્વવકામતિ” ઇતિ શ્રુતેસ્તદગ્રજવલનપૂર્વિકા ચક્ષુરાદિસ્થાનાપત્રા ચ ઉત્કાન્તિશ્ચૂયતે “તસ્ય હૃદયસ્યાગ્રં પ્રધોતતે તેન પ્રધોતેનૈષ આત્મા નિષ્કામતિ ચક્ષુષો વા, મૂર્ધ્નો વા, અન્યેભ્યો વા શરીરદેશેભ્યઃ” ઇતિ” । “સ કિમનિયમેનૈવ વિદ્વદવિદ્યુષોર્ભવતિ અથાસ્તિ કશ્ચિદ્વિદ્યુષો વિશેષનિયમ ઇતિ વિચિકિત્સાયાં શ્રુત્યવિશેષાદનિયમ ઇતિ પ્રામાવાચયે - સમાનેડપિ વિદ્વદવિદ્યુષોર્હૃદયાગ્રપ્રધોતને તત્પ્રકાશિતદ્વારત્વે ચ મૂર્ધસ્થાનાદેવ વિદ્વાન્ નિષ્કામતિ, સ્થાનાન્તરેભ્યસ્તિત્વતરે, કુતઃ, વિદ્યાસામર્થ્યાત્ યદિ વિદ્વાનપીતરવત્ યતઃ કુતશ્ચિદ્હૃદેશાદુત્કામેત્ નૈવોત્ક્રંધે લોકં લભેત તત્રાનર્થિકૈવ વિદ્યા સ્યાત્, તચ્છેષગત્યનુસ્મૃતિયોગાચ્ચ વિદ્યાશેષભૂતા ચ મૂર્ધન્યનાડીસમ્ભવ્યા ગતિરનુશીલયિતવ્યા વિદ્યાવિશેષેષુ વિહિતા, તામભ્યસ્યન્ તયૈવ પ્રતિતિષ્ઠત ઇતિ યુક્તમ્ । તસ્માદ્દુદ્યાલયેન બ્રહ્મણા સૂપાસિતેનાનુગૃહીતસ્તત્ભાવં સમાપત્તો વિદ્વાન્ મૂર્ધન્યયૈવ શતાદતિરિક્તયા એકશતતમ્યા નાઝ્યા - નિષ્કામતિ ઇતરાભિરિતરે, તથા હિ હાર્દવિદ્યાં પ્રકૃત્ય સમામનન્તિ “શતં ચૈકા ચ હૃદયસ્ય નાઝ્યસ્તાસાં મૂર્ધાનમભિનિસ્સૃતૈકા । તયોર્ધ્વમાયત્રમૃતત્વમેતિ વિષ્વડ્ડન્યા ઉત્ક્રમણે ભવન્તિ ॥” ઇતિ એતત્ સર્વ દહરવિદ્યાયાં વિહિતમેવ । કિં ચ સગુણબ્રહ્મવિદ્યાવતઃ માર્ગચિન્તનમપિ કર્તવ્યમિતિ ઉત્કાન્ત્યનન્તરમર્થિરાદિમાર્ગપ્રકારોડપિ ચિન્તિતઃ “અર્થિરાદિના તત્પ્રથિતેઃ” ઇત્યારભ્ય “વૈદ્યુતેનૈવ તતસ્તચ્ચુતે” ઇત્યન્તૈસ્સૂત્રૈઃ । એતેષાં નિષ્કૃષ્ટોર્થઃ પ્રદર્શ્યતે, ઉપાસકઃ રશ્મિસમન્વિતયા મૂર્ધન્યયા નાઝ્યા લિંગશરીરયુક્તસસન્ સ્વદેહાન્નિષ્ક્રમ્ય અગ્નિદૈવતં પ્રાપ્નોતિ, તેન નીતઃ અહરભિમાનિદૈવતં તેન નીતઃ પૂર્વપક્ષાભિમાનિનં, તેન નીતઃ ઉત્તરાયણાભિમાનિનો દૈવતાન્ તૈર્નીતસ્સંવત્સરાભિમાનિનં, તેન નીતઃ દેવલોકાભિમાનિનં, તેન નીતઃ વાયુદૈવતં વાયુકુતેન રથચક્રસ્થરન્ન્રતુલ્યેન રન્મેણ વાયુનૈવ નીતઃ આદિત્યં પ્રાપ્નોતિ । તેન નીતઃ ચન્દ્રમ્ । તેન વિદ્યુદભિમાનિદૈવતમ્ । તત્ર સ્થિતસસન્ બ્રહ્મલોકાદાગતેનામાનવપુરુષેણ વિદ્યુલ્લોકં પ્રાપ્તેન રાજોપચારયુતેન વરુણેન્દ્રપ્રજાપતિકૃતસાહ્યાનુષ્ઠાનેન તલ્લોકદ્વારા ચ બ્રહ્મલોકાગ્રીતો ભવતીતિ । “બ્રહ્મલોકાન્ ગમયતિ” “તે તેષુ બ્રહ્મલોકેષુ પરાઃ પરાવતો વસન્તિ” ઇતિ ચ શ્રુતિષુ બહુવચનશ્રવણાત્ । ઉક્તં ચાન્યત્ર શ્રુત્યા “અથ યદતઃ પરો દિવો જ્યોતિર્દીપ્યતે વિશ્વતઃ પૃથેષુ સર્વતઃ પૃથેષ્વનુત્તમેષુ ઉત્તમેષુ લોકેષુ” ઇતિ લોકબહુત્વં લોકેષુ તરતમભાવરૂપં ચ । કિં ચ દહરવિદ્યાસાધનબ્રહ્મચર્યસ્તુત્યર્થત્વેન “અથ યદગ્ન ઇત્યાચક્ષતે બ્રહ્મચર્યમેવ

તત્” ઇત્યારભ્ય “અથ યદરણ્યાયનમિત્યાયક્ષતે બ્રહ્મચર્યમેવ તત્” ઇત્યન્તેન ગ્રન્થેન યજ્ઞાદીનુક્રવા અનન્તરં અરણ્યાયનશબ્દવ્યાખ્યાનવ્યાજેન બ્રહ્મલોકવર્ણનમપિ કૃતં “અરશ્ચ હ વૈ ઇયશ્ચાર્ણવૌ બ્રહ્મલોકે તૃતીયસ્થામિતો દિવિ તદૈરં મદીયં સરસ્તદશ્વત્યસ્સોમસવનસ્તદપરાજિતા પૂર્બબ્રહ્મણઃ પ્રભુવિમિતં હિરણ્યમયં વેશ્મ, તદ્ય એવૈતાવરં ચ ઇયગચાર્ણવ બ્રહ્મલોકે બ્રહ્મચર્યેણાનુવિન્દન્તિ તેષામેવૈષ બ્રહ્મલોકસ્તેષાં સર્વેષુ લોકેષુ કામચારો ભવતિ” ઇતિ । ઇદમસ્ય ભાષ્ય- યજનાઘણઃ ઓષણાદિષ્ટે સતસ્ત્રાણાત્ સત્રાયાણાં મનનાન્મૌનં અનશનાદનાશકાયનં અરણ્યયોર્ગમનાદરણ્યાયનમિત્યાદિભિર્મહદ્ભિઃ પુરુષાર્થસાધનૈઃ સ્તુતત્વાદ્બ્રહ્મચર્યં પરં જ્ઞાન સહકારિકારણમિત્યતો બ્રહ્મવિદા યત્રતો રક્ષણીયમિત્યર્થઃ” । તત્ર હિ બ્રહ્મલોકે અરશ્ચ હ વૈ પ્રસિદ્ધૌ ઇયશ્ચાર્ણવૌ સમુદ્રૌ સમુદ્રોપમે સરસી વા, તૃતીયસ્થાં ભુવનન્તરિક્ષં ચાપેક્ષ્ય તૃતીયા ધૌઃ તસ્થાં તૃતીયસ્થામિતોડસ્માલ્લોકાદારભ્ય ગણ્યમાનાયાં દિવિ તત્રૈવ ઐરં ઇરા અન્નં તન્મયઃ ઐરમણઃ તેન પૂર્ણમૈરં, મદીયં તદુપયોગિનાં મદકરં હર્ષોત્પાદકં સરઃ, તત્રૈવ ચાશ્વત્યો વૃક્ષઃ સોમસવનો નામતઃ, સોમમમૃતં તન્નિસ્રવોડમૃતપ્રસવ ઇતિ વા, તત્રૈવ ચ બ્રહ્મલોકે બ્રહ્મચર્યસાધનરહિતૈઃ બ્રહ્મચર્યવદ્ભ્યોડન્યૈરબ્રહ્મવિદ્ભિઃ ન જીયત ઇત્યપરાજિતા પૂઃ પુરી બ્રહ્મણો હિરણ્યગર્ભસ્ય બ્રહ્મણા ચ પ્રભુણા વિમિતં વિશેષેણ મિતં નિર્મિતં તસ્ય હિરણ્યમયં તચ સૌવર્ણં પ્રભુવિમિતમણ્ડમિતિ વાક્યશેષઃ । તત્તત્ર બ્રહ્મલોકે એતાવર્ણવૌ યાવરણ્યાખ્યાવુક્તૌ બ્રહ્મચર્યેણ સાધનેન વિન્દન્તિ તેષામેવૈષઃ ચો વ્યાખ્યાતઃ બ્રહ્મલોકઃ, તેષાં ચ બ્રહ્મચર્યસાધાનવતાં બ્રહ્મવિદાં સર્વેષુ લોકેષુ કામચારો ભવતિ નાન્યેષાં બ્રહ્મચર્યપરાજ્ઞુખાનાં વિષયાસક્તબુદ્ધીનાં કદાચિદપીત્યર્થઃ ઇતિ ।

દહરવિદ્યાડગમન્ત્રઃ

“શ્યામાચ્છબળં પ્રપદ્યૈ શબળાચ્છ્યામં પ્રપદ્યૈ અશ્ચ ઇવ રોમાણિ વિધૂય પાપં, ચન્દ્ર ઇવ રાહોર્મુખાત્ પ્રમુચ્ય, ધુત્વા શરીરમકૃતં કૃતાત્મા બ્રહ્મલોકમભિસમ્ભવામ્યભિસમ્ભવામીતિ” ઇતિ અસ્ય ભાષ્યં -” શ્યામાત્ શબળં પ્રપદ્યૈ ઇત્યાદિમન્ત્રાભ્યાઃ પાવનો જપાર્થ આધ્યાનાર્થો વા શ્યામો ગમ્ભીરવર્ણઃ શ્યામ ઇવ શ્યામો હાર્દ બ્રહ્મ અત્યન્તદુરવગાહ્યત્વાત્ હાર્દ બ્રહ્મ જિત્વા ધ્યાનેન, તસ્માચ્છ્યામાચ્છબળં, શબલ ઇવ શબલોડણિમાઘનેકકામમિશ્રત્વાત્ । બ્રહ્મલોકં પ્રપદ્યૈ મનસા શરીરપાતાદૂર્ધ્વં ગચ્છ્યં યત્ યસ્માદહં શબલાત્ બ્રહ્મલોકાત્ નામરૂપવ્યાકરણાય શ્યામં પ્રપદ્યૈ હાર્દભાવં પ્રપન્નોડસ્મીત્યભિપ્રાયઃ । અતસ્તમેવ પ્રકૃતિસ્વરૂપમાત્માનં શબલં પ્રપદ્યૈ ઇત્યભિપ્રાયર્થઃ । કથં શબલં બ્રહ્મલોકં પ્રપદ્યૈ ઇત્યુચ્યતે, અશ્ચ ઇવ સ્વાનિ લોમાનિ વિધૂય કમ્પનેન શ્રમં પાંસ્વાદિ ચ લોમણામપનીય યથા નિર્મલો ભવતિ એવં હાર્દબ્રહ્મજયેન વિધૂય પાપં ધર્માધર્માભ્યં, ચન્દ્રઃ ઇવ રાહુસ્તસ્તસ્માદ્રાહોર્મુખાત્ પ્રમુચ્ય ભાસ્વતરો ભવતિ તથૈવ ધુત્વા પ્રહાય શરીરં સર્વાનર્થાશ્રયમિહૈવ ધ્યાનેન કૃતાત્મા કૃતકૃત્યસ્સન્ અકૃતં નિત્યં બ્રહ્મલોકમભિસમ્ભવામિ, દ્વિર્ચયનં મન્ત્રઃ પરિસમાપ્ત્યર્થ” ઇતિ । નનુ સ એનાન્ બ્રહ્મ ગમયતીતિ કાર્યબ્રહ્મપ્રાપકત્વમમાનવસ્ય પ્રતીયતે બ્રહ્મલોકાન્ ગમયતિ, તે તેષુ બ્રહ્મલોકેષ્વિતિ ચ ઉપાસકસ્ય કાર્યબ્રહ્મલોકપ્રાપ્તિઃ પ્રતીયતે તેષાં બ્રહ્મલોકાનાં બહુત્વં ચ “વિશ્વતઃ પૃથેષુ સર્વતઃ પૃથેષ્વનુત્તમેષૂત્તમેષુ લોકેષુ” ઇતિ લોકાનાં તરતમભાવશ્ચ । “કિં ચ દેવો ભૂત્વા દેવાન્ અચ્યેતિ” ઇતિ ચ દેવબહુત્વં ચેતિ ચેદુચ્યતે, મૂર્ધન્યનાડીયુક્તાર્ચિરાદિગતિચિન્તનં શ્યામાચ્છબળં પ્રપદ્યૈ ઇત્યાદિમન્ત્રોક્તધ્યાનપુરસ્સરં

“ત્વં વા અહમસ્મિ ભગવો દેવતે અહં વૈ ત્વમસિ” ઇત્યુક્તપ્રકારેણ અહં ગ્રહોપાસનં સાક્ષાત્કારપર્યન્તં કૃતવતઃ પૂર્વોક્તાધિકારિણઃ કાર્યબ્રહ્મપ્રાપ્તિઃ સાયુજ્યમિતિ યાવત્ । અહં ગ્રહોપાસકાનામેવ ઉપાસ્ય સાક્ષાત્કારરહિતાનાં, અહં ગ્રહવ્યતિરિક્તોપાસકાનાં” તપઃ શ્રદ્ધે ચ હ્યુપવસન્ત્યરણ્યે શાન્તા વિદ્વાંસો ભૈક્ષયર્થાં ચરન્તઃ સૂર્યદ્વારેણ તે વિરજાઃ પ્રયાન્તિ યન્ત્રામૃતસ્સ “પુરુષોઽવ્યયાત્મા” ઇતિ મન્ત્રોક્તાધિકારિણાં બ્રહ્મલોકપ્રાપ્તકર્મનુષ્ઠાયિનાં ચ બ્રહ્મલોકપ્રાપ્તિઃ । તત્રાપિ યોગ્યતા સાગ્ર્યસામીપ્યસાલોક્યમ્ । ઉક્તં ચ શ્રુત્યા “એતાસામેવ દેવતાનાં સાયુજ્યં સાર્જિતાં સમાનલોકતામાપ્રોતિ” ઇતિ । ઉક્તં ચ ભાષ્યકારેણ જગદ્વ્યાપારાધિકરણે, “યે સગુણબ્રહ્મોપાસનાત્ સહૈવ મનસા ઈશ્વરસાયુજ્યં વ્રજન્તિ” ઇતિ કણ્ઠરવેણોક્તમ્ । સાયુજ્યં ઇદં ચ સગુણસાયુજ્યમેવ । તદ્યુક્તં તેનૈવ, “વિકારાવર્તિ ચ તથા હિ સ્થિતિમાહ” ઇતિ સૂત્રવ્યાખ્યાનાવસરે, “વિકારાવર્ત્યપિ ચ નિત્યમુક્તં પારમેશ્વરં રૂપમસ્તિ, ન કેવલં વિકારમાત્રગોચરં સવિતૃમણ્ડલાદ્યધિષ્ઠાનં, તથા દ્વિરૂપાં સ્થિતિમાહ આમ્નાય “તાવાનસ્ય મહિમા તતો જયાયાંશ્ચ પુરુષઃ, પાદોસ્ય વિશ્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ” ઇત્યેવમાદિઃ । ન ચ તત્ નિર્વિકારરૂપમિતરાલમ્બનાઃ પ્રાપ્નુવન્તીતિ શક્યં વક્તું અતદ્ભૂતવાત્ તેષાં અતશ્ચ યદૈવં દ્વિરૂપે “પરમેશ્વરે નિર્ગુણં રૂપમનવાપ્ય સગુણા એવ તિષ્ઠન્તિ” ઇતિ । એવં “ભોગમાત્રસામ્યલિડગાચ્ય” ઇતિ સૂત્રવ્યાખ્યાનાવસરે “તેનો એતસ્યૈ દેવતાયૈ સાયુજ્યં સલોકતાં જયતિ” ઇતિ શ્રુતિરુદાહૃતા । અનેન ઉપાસકસ્ય સાલોક્યમયસ્યતીતિ સૂચિતમ્ । એવં લોકબહુત્વં લોકાનાં તારતમ્યં ચ અનાવૃત્તિસૂત્રવ્યાખ્યાનાવસરે સૂચિતં “નન્વેવં સતિ સાતિશયત્વાદન્તવત્ત્વં ઐશ્વર્યસ્ય સ્થાત્તતશ્ચ તેષામાવૃત્તિઃ પ્રસજ્યેત” ઇતિ અત ઉત્તરં ભગવાન્ બાદરાયણ આચાર્યઃ પઠતિ “અનાવૃત્તિશબ્દાદનાવૃત્તિશબ્દાત્” ઇતિ । નાડીરશ્મિસમન્વિતેનાર્ચિરાદિપર્વણા દેવયાનેન પથા બ્રહ્મલોકં શાસ્ત્રોક્તવિશેષણં ગચ્છન્તિ “યસ્મિન્નરં ચ ઇયં ચાર્ણવૌ બ્રહ્મલોકે તૃતીયસ્યામિતો દિવિ યસ્મિન્નૈરં મદીયં સરો યસ્મિન્નશ્વત્યસોમસવનો યસ્મિન્નપરાજિતા પૂર્ણબ્રહ્મણો યસ્મિન્શ્ચ પ્રભુવિ મિતં હિરણ્મયં વેશ્મ યશ્ચાનેકધા મન્ત્રાર્થવાદાદિપ્રદેશેષુ પ્રપચ્યતે, તં તે પ્રાપ્ય ન ચન્દ્રલોકાદિવ ભુક્તભોગા આવર્તન્તે કુતઃ “તયોર્ધ્વમાયત્રમૃતત્વમેતિ તેષાં ન પુનરાવૃત્તિરેતેન પ્રતિપદ્યમાના ઇમં માનવમાવર્તં નાવર્તન્તે બ્રહ્મલોકમભિસમ્પદ્ય ન ચ પુનરાવર્તતે” ઇત્યાદિશબ્દેભ્યઃ । અન્તવત્ત્વેઽપિ ત્વૈશ્વર્યસ્ય યથાનાંવૃત્તિસ્તથા વર્ણિતં “કાર્યાત્યયે તદધ્યક્ષેણ સહાતઃ પરં ઇત્યત્ર” ઇતિ । તત્ર હિ “બ્રહ્મણા સહ તે સર્વે સમ્પ્રાપ્તે પ્રતિસચ્યરે । પરસ્થાન્ત કેતાત્મનઃ પ્રવિશન્તિ પરં પદં” ઇત્યુક્તમ્ । અત્ર મન્ત્રાર્થવાદાદીત્યાદિશબ્દેન ઇતિહાસપુરાણાદ્યો ગૃહ્યન્તે । નન્વાદિશબ્દેન ઇતિહાસપુરાણાદ્યઃ ઉક્તા ઇતિ કથમવગન્તું શક્યતે, ઉચ્યતે દેવતાધિકરણાદિષુ ભાષ્યકારેણ કણ્ઠરવેણોક્તત્વાત્ । તત્રહીદં ભાષ્યં “મન્ત્રાર્થવાદેતિહાસપુરાણલોકેભ્યો દેવતાદીનાં વિગ્રહવત્વાવગમાત્” ઇતિ । તથા ચ ઇતિહાસપુરાણાદિષુ બ્રહ્મલોકઃ અનેકત્વેન તરતમભાવેન ચ વર્ણિતઃ । એવં ચ બ્રહ્મલોકપ્રતિપાદકૌ મન્ત્રાર્થવાદૌ “શ્યામાચ્છબળં પ્રપદ્યે” ઇતિ “અરશ્ચ હ વૈ ઇયશ્ચાર્ણવો” ઇતિય પૂર્વમેવ પ્રદર્શિતૌ । ભારતનામકે ઇતિહાસે મહાભિષગ્ગડ્ગાદિચરિત્રવર્ણનં બ્રહ્મલોકે પ્રસિદ્ધમેવ । શિવરહસ્યનામકે ઇતિહાસે તૃતીયાંશાદૌ શ્રુતૌ બ્રહ્મલોકત્વેન વર્ણિતબ્રહ્મવિષ્ણુશિવલોકાદીનાં અતિશય વિશેષઃ તેષાં તરતમભાવશ્ચ અહુધા પ્રપચ્યતઃ । પુરાણેષુ સ્કાન્દશિવધર્મોત્તરાદિષુ બ્રહ્મલોકાતિશયઃ તેષાં તરતમભાવશ્ચ વર્ણિતો દૃશ્યતે, તથા હિ સ્કાન્દે સૂતસંહિતાયાં મુક્તિખણ્ડે તૃતીયાધ્યાયે દેવલોકાધ્યેક્ષયા બ્રહ્મલોકસ્ય ઉપરિભાવઃ તત્રાપિ અવાન્તરવિભાગઃ તત્ર હિ હિરણ્યગર્ભલોકાધ્યેક્ષયાઽપિ વિષ્ણુલોકસ્ય

ઉપરિભાવઃ તલ્લોકાપેક્ષયા રુદ્રલોકસ્ય સ પ્રતીયતે । તસ્મિન્નધ્યાયે હિ “યઃ પુમાન્ દેવદેવેશં ત્રિનેત્રં ચન્દ્રશેખરમ્
 । ઉમાર્ધવિગ્રહં શુદ્ધં નીલગ્રીવં મહેશ્વરમ્ ॥ બ્રહ્મવિષ્ણુમહેશાનૈરુપાસ્યં ગુણમૂર્તિભિઃ । ઉપાસ્તે તસ્ય
 વિજ્ઞાનં જાયતે પારમેશ્વરમ્ ॥” ઇતિ ઉમાસહાયાદિવિશિષ્ટમૂર્તિમહાગ્રહણોપાસીનસ્ય તસ્ય તત્સાક્ષાત્કારદ્વારા
 સગુણસાયુજ્યં પ્રાપ્તસ્ય કમાન્નિર્ગુણશિવસાયુજ્યપ્રાપ્તકં નિર્ગુણશિવજ્ઞાનં જાયત ઇત્યપ્યુક્ત્વા, અથવા
 ચિત્તકાલુષ્યાચ્છિવસારૂપ્યમચ્યુતં લબ્ધ્વા ભુક્ત્વા મહાભોગાનન્તે વિજ્ઞાનમૈશ્વરં ઇત્યાદિના ચિત્તપાકાનુગુણ્યેન
 શિવલોકસ્થિતભોગેચ્છાવતશ્શિવસારૂપ્યં પ્રાપ્ય “તત્ર ભોગાન્ ભુક્ત્વાન્તે શિવજ્ઞાનમપિ પ્રાપ્નોતીતિ ચોક્ત્વા
 યરિશવં ગુણમૂર્તીનામિત્યાદિરુદ્રસારૂપ્યમન્યદ્વા સાયુજ્યં વિધયા આપ્નુયાદિત્યન્તેન ગ્રન્થેન અધિકારાધાનુગુણ્યેન
 સારૂપ્યસાલોક્યાદિકમુક્ત્વા અનન્તરં, અથવા વિષ્ણુલોકાદીનવાપ્ય તત્ર ગત્વા મહાભોગાનવાપ્ય કમલેક્ષણ ।
 પૃથિવ્યાં જાયતે શુદ્ધે બ્રાહ્મણાનાં કુલે નરઃ ॥” ઇતિ શિવલોકપ્રાપ્ત્યનન્તરં રાગાદિયુક્તસ્ય પુરુષસ્ય વિષ્ણુલોકે
 આગત્ય ભોગાન્ ભુક્ત્વા, આદિશબ્દેન પ્રજાપતીન્દ્રાદિલોકાનાપ્યાગત્ય તેષ્વપિ ભોગાન્ ભુક્ત્વા, અનન્તરં
 ભૂમૌ સત્કુલે જાયત ઇતિ । અનેન શિવલોકાપેક્ષયા વિષ્ણુહિરણ્યગર્ભાદિલોકાનામધોભાવઃ સ્પષ્ટીકૃતઃ । એવં
 શિવવિષ્ણ્વાદિલોકાનામુપર્યથોભાવઃ અસ્મિન્નધ્યાયે બહુધા પ્રપચ્ચિતઃ । એવમેવ શિવધર્મોત્તરે પાતાળલોકમારભ્ય
 તપોલોકપર્યન્તં ત્રયોદશલોકાનામુપરિભાવં પૂર્વપૂર્વલોકાપેક્ષયા ઉત્તરોત્તરલોકસ્ય યોજનસંખ્યાપુરસ્સરં વર્ણયિત્વા
 અનન્તરં “સત્યલોકસ્તપોલોકાત્ કોટિષટ્કસમુચ્ચિતઃ ।” ઇતિ બ્રહ્મલોકસ્ય તપોલોકાપેક્ષયા ઉપરિભાવમુક્ત્વા
 અનન્તરં ચ ।

“બ્રહ્મલોકાદ્વિષ્ણુલોકો દ્વિગુણેન સમુચ્ચિતઃ ।
 વિસ્તરેણ તદર્ધં ચ દિવ્યભોગસમન્વિતઃ ॥ ૬૮ ॥

વિષ્ણુલોકાચ્ચ પરતઃ શ્રીમચ્છિવપુરં મહત્ ।
 દ્વાત્રિંશત્ કોટિવિસ્તીર્ણં તદર્ધેન સમુચ્ચિતમ્ ॥

સૂર્યાયુતપ્રતીકાશં સર્વકામાર્થસિદ્ધિદમ્ ।
 અનેકાકારવિન્યાસરચનાપ્રતિશોભિતમ્ ॥

સર્વરત્નમયૈર્દિવ્યૈસ્તમજામ્બૂનદપ્રભૈઃ ।
 સહસ્રશતભૌમૈશ્ચ તદદૃશગુણભૂમિઃ ॥

અપ્સરોગણસહૃણૈર્સર્વવાદૈસ્સમન્વિતૈઃ ।
 ગીતનૃત્તરસોપેતૈરપ્રમેયગુણાન્વિતૈઃ ॥

વિમાનાઇસ્સર્વતો વ્યાપ્તં તારાભિરિવ ચામ્બરમ્ ।”

ઇત્યાદિના શિવપુરવર્ણનાદિકં ચ કૃત્વા અનન્તરં, “સિંહવ્યાઘ્રમુખૈર્દિવ્યૈર્ગજવાજિમૃગાનનૈઃ” ઇત્યાદિના
 પ્રમથગણાદિવર્ણનં ચ કૃત્વા તદનુ વિચિત્રા ભૂમયસ્તત્ર વજ્રવૈડૂર્યસુપ્રભાઃ । ઇત્યાદિના તત્રત્યરમ્યસ્થલવર્ણનં
 તત્ર વિદ્યમાનસુન્દરીજનવર્ણનં ચ કૃત્વા તદનુકૃતં

“તન્મધ્યે સવતો ભદ્રં દિવ્યમાયતનં મહત્ ।

શુદ્ધસ્ફટિકસદ્ગુણં સ્થાનમાધુમાપતેઃ ॥

તત્રાસ્તિ ભગવાન્ સોમઃ પૂજ્યમાનો ગણેશ્વરૈઃ ।

સિદ્ધૈશ્ચ સ્થાનસમ્પ્રાપ્તૈર્બ્રહ્મવિષ્ણુવગ્નિવાયુભિઃ ।

ઈશ્વરાયતનસ્યાગ્રે શ્રીમાન્ ધર્મો વ્યવસ્થિતઃ ॥” ઇતિ

કિંચ -

“દિનકૃત્લોટિસદ્ગુણં સ્થાનમાધુમાપતેઃ ।

સર્વકામસમાયુક્તં વિશુદ્ધં નિત્યમક્ષયમ્ ॥

સમ્પ્રાપ્ય તત્પદં દિવ્યમન્તઃકલેશવિવર્જિતાઃ ।

સર્વજ્ઞાઃ સર્વગાશ્શુદ્ધાઃ પરિપૂર્ણા ભવન્તિ ચ ॥

વિશુદ્ધકાર્યકરણાઃ પરમૈશ્વર્યસંયુતાઃ ।

સદેહાશ્ચ વિદેહાશ્ચ ભવન્ત્યાત્મેચ્છયા પુનઃ ॥

યે સમ્પ્રાપ્તાઃ પરં સ્થાનં જ્ઞાનયોગરતા નરાઃ ।

ન તેષાં પુનરાવૃત્તિર્ઘોરસંસારમણ્ડલે ।” ઇતિ ।

“સકુલ્પાદૈવ તુ તચ્છ્રુતેઃ” ઇત્યારભ્ય અનાવૃત્તિશ્શબ્દાદિત્યેવમન્તૈસ્સૂત્રૈરસાયુજ્યાદિપદં પ્રાપ્તાનાં વ્યાપારો દર્શિતઃ ।

નનુ

“આબ્રહ્મભુવાનાલ્લોકાઃ પુનરાવૃત્તિનોડર્જુન ।

મામુપેત્ય તુ કૌન્તેય પુનર્જન્મ ન વિદ્યતે ॥” ઇતિ ।

બ્રહ્મલોકં પ્રાપ્તાનામ્યાવૃત્તિઃ સ્મર્યતે । ન ચ “ઇમં માનવમાવર્તં નાવર્તન્ત” ઇતિ “તેષામિહ ન પુનરાવૃત્તિઃ” ઇતિ ચૈવમાદિશ્રુતિવિરોધ ઇતિ વાચ્યમ્ । ઇમમિહેતિ વિશેષણાત્ માનવાન્તરે કલ્પાન્તરે ચાવૃત્તેરનિવારણાદિતિ ચેત્ સત્યં બ્રહ્મલોકપ્રાપ્તિસાધનાનિ બહૂનિ સન્તિ અધિકારિતારતમ્યાનિ ચ, તૈસ્સાધનવિશેષૈરધિકારિતારતમ્યૈશ્ચ સાલોક્યસામીપ્યસારૂપ્ય- સાયુજ્યપ્રાપ્તિઃ અહં ગ્રહોપાસકાનાં ઉપાસ્યતાદાત્મ્યરહિતાનામુપાસનાન્તરાનુષ્ઠાનવતાં કર્મવિશેષાનુષ્ઠાનવતાં જ્ઞાનરહિતસંન્યાસિનાં ચ બ્રહ્મલોકગમનમ્ । તત્રાપિ યથાયોગ્યં સારૂપ્યસામીપ્યસાલોક્યમિતિ પૂર્વમેવ વર્ણિતમ્ ।” તત્રાપિ બ્રહ્મણા સહ તે સર્વે સમ્પ્રાપ્તે પ્રતિસંચરે । પરસ્થાન્તે કૃતાત્માનઃ પ્રવિશન્તિ પરં પદમ્ ॥” ઇતિ વચનાત્ । યે કૃતાત્માનઃ જ્ઞાનવન્તઃ તેષાં પરપદપ્રાપ્તિઃ નિરતિશયમોક્ષઃ । અકૃતાત્માનાં તુ આવૃત્તિરેવ, અકૃતાત્મત્વં તુ । ઇહ ઉપાસનાનુષ્ઠાનકાલે વિષયરાગાદિનેતિ કલ્પનીયમ્ । ઇદં સર્વં પુરાણેષૂક્તમેવ । ઇહૈવ દેવતાતાદાત્મ્યસાક્ષાત્કારપર્યન્તમુપાસનવતાં સગુણસાયુજ્યપ્રાપ્તિરેવ, તેષાં મુક્તિર્જ્ઞાનં ચ સિદ્ધમેવ કિં ચ ઉપાસનાડ્ગમન્નેડપિ, “ધૃત્વા શરીરં અકૃતં કૃતાત્મા ઇતિ કમમુક્તિસ્સિદ્ધૈવાડભિહિતા” । કિં ચ “તયોર્ધ્વમાયત્રમૃતત્વમેતિ” ઇતિ મૂર્ધન્યયા નાડ્યા બ્રહ્મલોકં ગતસ્યામૃતત્વપ્રાપ્તિર્વર્ણિતા । અપિ ચ “કુણ્ડલે શુચૌ દેશે સ્વાધ્યાયમધીયાનો, ધાર્મિકાન્વિદધદાત્મનિ સર્વેન્દ્રિયાણિ સમ્પ્રતિષ્ઠાપ્યાહિંસન્ સર્વભૂતાન્યન્યત્ર તીર્થેભ્યસ્સ ખલ્વેવં વર્તયન્્યાવદાયુષં બ્રહ્મલોકમભિસમ્પદ્યતે

ન ચ પુનરાવર્તતે” ઇતિ બ્રહ્મલોકં ગતસ્યાનાવૃત્તિશ્ચૂયતે । નનુ ઇયં શ્રુતિભાષ્યકારેણ બ્રહ્મલોકપ્રાપ્તિકથનપરત્વેન ન વ્યાખ્યાતા । તથાં હિ કુટુમ્બ ઇત્યારભ્ય ધાર્મિકાન્વિદધદિત્યન્તં વ્યાખ્યાય આત્માનિ સર્વેન્દ્રિયાણિ સમ્પ્રતિષ્ઠાય ઇત્યસ્ય ગ્રન્થસ્ય સંન્યાસપરત્વેન વ્યાખ્યાનં કૃતમ્ । તથાહિ “આત્માનિ સ્વહૃદયે હાર્દે બ્રહ્મણિ સર્વેન્દ્રિયાણિ સમ્પ્રતિષ્ઠાય ઉપસંહૃત્ય, સર્વેન્દ્રિયગ્રહણાત્ કર્માણિ ચ સંન્યસ્ય, અહિંસન્ હિંસાં પરપીડામકુર્વન્ સર્વભૂતાનિ, સ્થાવરજંગમાનિ ભૂતાન્યપીડયન્નિત્યર્થઃ । ભિક્ષાદિનિમિત્તપર્યટનાદિના પીડા સ્થાદિત્યત્રાહ અન્યત્ર તીર્થેભ્યઃ । તીર્થં નામ શાસ્ત્રાનુજ્ઞાત્રિષયઃ તત્તોડન્યત્રેત્યર્થઃ સર્વાશ્રમિણાં ચૈતત્ સમાનં તીર્થેભ્યોડન્યત્ર હિંસૈવેતિ । અન્યે તુ વર્ણયન્તિ કુટુમ્બ એવ એતત્ સર્વં કુર્વન્ સ ખલ્વધિકૃતો યાવદાયુષં યાવજજીવં સ યથોક્તપ્રકારેણ વર્તયન્ બ્રહ્મલોકમભિસમ્પદ્યતે દેહાન્તે । ન ચ પુનરાવર્તતે ઇતિ પુનરાવૃત્તેઃ પ્રામાયાઃ પ્રતિષેધાત્ અર્થિરાદિના માર્ગેણ કાર્યબ્રહ્મલોકમભિસમ્પદ્ય યાવદ્બ્રહ્મલોકસ્થિતિસ્તાવત્તત્રૈવ તિષ્ઠતિ પ્રાક્ તત્તો નાવર્તત ઇત્યર્થઃ” ઇતિ । યદપિ બ્રહ્મલોકપ્રાપ્તિઃ ભાષ્યે પ્રતીયતે તથાપિ અન્યે તુ વર્ણયન્તીત્યાદિના સ્વાભિમતં ન ભવતીતિ પ્રતીયતે । નનુ તસ્ય વ્યાખ્યાનસ્ય યુક્તત્વે અનભિમતત્વં કથમિતિ ચેત્ યુક્તત્વમેવ નાસ્તીતિ પ્રતીયતે । તથાહિ વ્યવહિતાન્વયદોષઃ, કુટુમ્બ એવ યાવદાયુષં સ્થિત્વેતિ, કુટુમ્બ એવ એતત્ સર્વં કુર્વન્નિતિ કુટુમ્બ ઇતિ પદં અધ્યાહર્તવ્યમ્ । બ્રહ્મલોકમભિસમ્પદ્યતે દેહાન્ત ઇતિ દેહાન્તપદં ચ અધ્યાહર્તવ્યમ્ । કિંચ આચાર્યકુલાદિતિ બ્રહ્મચર્યસ્ય ઉક્તસ્વાત્ કુટુમ્બ ઇતિ ગાર્હસ્થ્યવાનપ્રસ્થયોરુક્તત્વાત્ આત્માનિ સર્વેન્દ્રિયાણિ સમ્પ્રતિષ્ઠાયેત્યનેન સંન્યાસોક્ત્યૌચિત્યાચ્ય ઇતિ ચેત્ સત્યં અત્યન્તવિરક્તં મુખ્યાધિકારિણં પ્રતિ શ્રુતિસ્વારસ્યાદેવમેવાર્થઃ પ્રતીયતે । અત એવ શ્રુત્યન્તરં “બ્રહ્મચર્યં સમાપ્ય ગૃહી ભવેત્ ગૃહાત્ વનીભૂત્વા પ્રવ્રજેત્” ઇતિ । કિંચ ભાષ્યકારૈરપ્યુક્તં ઉપદેશપચ્ચકે વેદો નિત્યમધીયતાં તદુદિતં કર્મ સ્વનુષ્ટીયતામિત્યાદિના બ્રહ્મચર્યં ગાર્હસ્થ્યં ચોક્તમ્ । અનન્તરં નિજગૃહાતૂર્ણં વિનિર્ગમ્યતામિત્યનેન વાનપ્રસ્થાશ્રમસ્સૂચિતઃ । અનન્તરં દૃઢતરં કર્માશુ સન્ત્યજ્યતાં ઇત્યનેન સંન્યાસસ્સાક્ષાદુક્તઃ સદ્વિદ્વાનુપસાર્યતામિત્યાદિના શ્રવણાદિકમુક્તમ્ । એકાન્તે સુખમાસ્યતામિત્યનેન સમાધિરપ્યુક્તઃ, પ્રારબ્ધં ત્વિહ ભુજ્યતામિત્યનેન જીવન્મુક્તિરુક્તા, અથ પરબ્રહ્માત્મના સ્થીયતાં ઇત્યનેન વિદેહમુક્તિરપિ । અમુખ્યાધિકારિણં અવિરક્તં પ્રતિ તુ કથં સર્વકર્મસંન્યાસવિધાનં સંન્યાસિનો વા મન્દસ્ય કથં નિર્ગુણે બ્રહ્મણિ નિષ્ઠા । અત એવોક્તં ભાગ્યકારેણ નિર્ગુણબ્રહ્મનિષ્ઠાયામનધિકારિણં સંન્યાસિનં પ્રતિ, આત્માનિ સ્વહૃદયે હાર્દે બ્રહ્મણિ સર્વેન્દ્રિયાણિ સમ્પ્રતિષ્ઠાય ઉપસંહૃત્ય, સર્વેન્દ્રિયગ્રહણાત્ કર્માણિ ચ સંન્યસ્યેતિ । કિંચ સગુણનિર્ગુણવિદ્યાદ્યયમપિ પ્રકૃતં “આકાશો હ વૈ નામેતિ” “શ્યામાચ્છબળં પ્રપદ્ય” ઇતિ ચ । અવિરક્તસ્ય તુ મન્દાધિકારિણઃ અન્યે ત્વિતિ વ્યાજેન સર્વમુક્તં સૂતસંહિતાયામ્-અથાતસ્સમ્પ્રવક્ષ્યામિ ગાર્હસ્થ્યં સડગ્રહેણ તુ । અધીત્ય વેદાન્ વિવિધાન્ પૂર્વોક્તેનૈવ માર્ગતઃ ॥ આચાર્યાનુજ્ઞાય યુક્તસ્સ્નાત્વા ગાર્હસ્થ્યમાવિશેત્ ।” ઇત્યારભ્ય “પુત્રમુત્પાદયેત્ સ્વસ્યાં પિતૃણામૃણશાન્તયે । સત્યં બ્રૂયાત્ પ્રિયં બ્રૂયાત્ સર્વભૂતેષુ સર્વદા ॥” ઇત્યન્તેન ગૃહસ્થધર્માન્ સર્વાનુક્રવા,

“એવં સમાચરન્ વિપ્રો વિરક્તશ્ચેત્ ગૃહાશ્રમાત્ ।

સંન્યસેત્ સર્વકર્માણિ વેદાન્તાભ્યાસયત્તવાન્ ॥

વેદાન્તશ્રવણાભાવે પતિતોડયં ભવેત્ ધ્રુવમ્ ।

વિરક્તોઽપિ મુમુક્ષુશ્ચેત્ હંસે વા સંન્યસેદ્ગૃહી ॥

બહુદકે વા શક્તશ્ચેત્યસેદ્ધિપ્રઃ કુટીચકે ।

અવિરક્તો ગૃહી ચાન્તે વાનપ્રસ્થં સમાચરેત્ ॥

અથવા યાવદાયુષ્યં ગાર્હસ્થ્યં સમ્યગાચરેત્ ॥

ગાર્હસ્થ્યાદાશ્રમાસ્સર્વે સમુત્પન્નાસ્સુરક્ષિતાઃ ॥

તસ્માદ્ગૃહસ્થ એવ સ્યાદુવિરક્તો દ્વિજસ્સદા ।”

તથાચ “આત્માનિ સર્વેન્દ્રિયાણિ સમ્પ્રતિષ્ઠાપ્ય” ઇતિ કર્મવ્યતિરિક્તકાલે બાહ્યેન્દ્રિયવિષયવ્યાપારમકૃત્વા હાર્દે બ્રહ્મણિ મનસ્સન્દધીતેતિ વ્યાખ્યેયમ્ । એવચ “કૃત્સ્નભાવાતુ ગૃહિણોપસંહારઃ” “અનાવૃત્તિશબ્દાત્” “કાર્યાત્યયે તદધ્યક્ષેણ સહાતઃ પરમભિધાનાત્” “સ્મૃતેશ્ચ” ઇત્યેવમાદિ- સૂત્રતદ્ભાષ્યાદિકં મુખ્યાર્થવત્ત્વેનોપપાદિતં ભવતિ । નનુ દહરવિદ્યાપ્રતિપાદકત્વેનોદાહૃતશ્રુતિષુ “એષ આત્મા અપહતપાખા” “ઋતં સત્યં પરમ્ બ્રહ્મ” તથા “આદિમધ્યાન્તવિહીનમેકં” ઇત્યાદિપદસન્દર્ભેર્નિર્ગુણબ્રહ્મસ્વરૂપમપિ પ્રતીયતે કથં એતદુપાસકસ્ય તદપ્રાપ્તિઃ ઇતિ ચેત્ સત્યમ્ । ઉપાસકસ્ય સકલપ્રપચ્ય વિનિર્મુક્તત્વેન બ્રહ્માનુપાસકત્વાત્ ત્વમ્મદાર્થશોધનાભાવાચ્ચ । અત્ર તુ ગુણવત્ત્વેનૈવ ઉપાસનમ્ । ગુણાનાં ધર્મિણમન્તરા સ્વાતન્ત્ર્યેણોપાસનાસમ્ભવાત્ આત્મપરબ્રહ્મપદાદ્યુપાદાનમ્ । ઉક્તં ચ ભાષ્યકારેણ “વિકારાવર્તિ ચ તથા હિ સ્થિતિમાહ” ઇતિ સૂત્રવ્યાખ્યાનાવસરે “ન ચ તન્નિર્વિકારરૂપિતરાલમ્બનાઃ પ્રાપ્નુવન્તીતિ શક્યં વક્તું અતત્કૃત્વાત્ તેષાં” ઇતિ । તસ્માચ્છ્રુત્યુક્તગુણવિશિષ્ટં પરમેશ્વર જ્ઞાનમુક્ત્યર્થ પૂર્વોક્તપ્રકારેણ ચિન્તયેત્ । ઉક્તં ચ શિવધર્મોત્તરે દશમાધ્યાયે-

“ગચ્છંસ્તિષ્ઠન્ સ્વપન્ જાગ્રદુન્નિષન્નિભિષન્નપિ ।

શુચિર્વાપ્યશુચિર્વાપિ શિવં સર્વત્ર ચિન્તયેત્ ॥

સ્વદેહાયતનસ્યાન્તર્મનઃ સંસ્થાપ્ય શકુરમ્ ।

હૃત્પદ્મપીઠમધ્યે તુ ધ્યાનયજ્ઞેન પૂજયેત્ ॥

ધ્યાનયજ્ઞઃ પરશ્શુદ્ધસ્સર્વદોષવિવર્જિતઃ ।

તેનેષ્ઠા મુક્તિમાપ્નોતિ બાહ્યૈશ્શુદ્ધૈશ્ચ નાધ્વરૈઃ ॥

હિંસાદિદોષમુક્તત્વાદ્વિશુદ્ધશ્ચિન્તસાધનઃ ।

ધ્યાનયજ્ઞઃ પરસ્તસ્માદપવર્ગફલપ્રદઃ ॥

તસ્માદશુદ્ધં સ્વર્ગીયમનિત્યં બાહ્યસાધનમ્ ।

યજ્ઞાદ્યં કર્મ સન્ત્યજ્ય યોગં મુક્ત્યર્થમભ્યસેત્ ॥” ઇતિ ।

તત્રૈવ તૃતીયાધ્યાયે-

“સર્વેષામેવ યજ્ઞાનાં ધ્યાનયજ્ઞઃ પરસ્સ્મૃતઃ ।

નિત્યશ્શુદ્ધઃ પ્રસન્નશ્ચ સર્વદોષવિવર્જિતઃ ॥

શુકલકૃષ્ણપરસ્સૂક્ષ્મસ્સુવિશુદ્ધસ્સમાધિજઃ ।

ધ્યાનયજ્ઞઃ પરો યજ્ઞઃ સ્થૂલઃ શુદ્ધશ્ચ કર્મજઃ ॥

વિશુદ્ધૈસ્સાધનૈસ્સૂક્ષ્મૈર્ધ્યાનયજ્ઞસ્તુ સાધ્યતે ।

યસ્માત્તસ્માદ્વિશુદ્ધોઽયમપવર્ગફલપ્રદઃ ॥

અન્તર્યાગોપચારેણ યઃ પૂજયતિ શકુરમ્ ।

ધ્યાનયજ્ઞેન સતતં સ યાતિ પરમાં ગતિમ્ ॥

પુષ્પૈર્યમનિયમાઘૈરાત્મૈકાદશભિર્વરૈઃ ।

દશદિક્ષુ તથા મધ્યે યજન્તિ પરમેશ્વરમ્ ॥

કર્મયજ્ઞાતપોયજ્ઞો વિશિષ્ઠો દશભિર્ગુણૈઃ ।

જપયજ્ઞસ્તપોયજ્ઞાત્ જ્ઞેયશ્ચતગુણાધિકઃ ।

જ્ઞાનધ્યામાત્મકસ્સૂક્ષ્મશિશિવયોગોઃ મહામખઃ ।

વિશિષ્ટસ્સર્વયજ્ઞાનામસંજ્ઞ્યાતૈર્મહામખૈઃ ॥” ઇતિ ।

તત્રૈવ-

“અત્યલ્પોઽપિ યથા દીપસ્સુમહન્નાશયેત્તમઃ ।

યોગાભ્યાસસ્તથાઽલ્પોઽપિ મહત્ પાપં વિશોધયેત્ ॥

અર્ધયામં મુહૂર્ત્ત્વા ધ્યાયતઃ પરમં શિવમ્ ॥

યદ્ભવેત્ સુમહત્પુણ્યમન્તસ્તસ્ય ન વિદ્યતે ॥

યદ્યન્તરા વિપદૈત જ્ઞાનયોગાર્થમુદ્યતઃ ।

શ્રદ્ધયા ગુરુભક્ત્યા ચ રુદ્રલોકં સ ગચ્છતિ ॥

અનુભૂય સુખં તત્ર કુલે જાયેત યોગિનામ્ ।

જ્ઞાનયોગં તદા પ્રાપ્ય સંસારમતિવર્તતે ॥” ઇતિ ।

શિવધર્મે પ્રથમાધ્યાયે-

“એકકાલં દ્વિકાલં વા ત્રિકાલં વાઽપિ નિત્યશઃ ।

યે સ્મરન્તિ વિરૂપાક્ષં વિજ્ઞેયાસ્તે ગણેશ્વરાઃ ॥” ઇતિ ।

તત્રૈવ-

“સા હાનિસ્તન્મહચ્છિદ્રં સ મોહસ્સાન્ધમૂકતા ।

યત્ ક્ષણં વા મુહૂર્ત્ત્વા શિવમેકં ન ચિન્તયેત્ ॥” ઇતિ ।

“ભવભક્તિપરા યે તુ ભવપ્રણતયેતસઃ ।

ભવસંસ્મરણોદ્યુક્તા ન તે દુઃખસ્ય ભાગિનઃ ॥” ઇતિ ચ ।

“નારુદ્રસંસ્મરેદ્દુદ્ધં નારુદ્રો રુદ્રમર્ચયેત્ ।
 નારુદ્રઃ કીર્તયેદ્દુદ્ધં નારુદ્રો રુદ્રમાપ્નુયાત્ ॥
 સમ્પર્કાત્ કૌતુકાલ્લોભાત્ ભયાદ્વાડપિ ચ સંસ્મરેત્ ।
 કીર્તયેદર્થયેદ્વાડપિ સોડપ્યવશ્યં ગણો ભવેત્ ॥” ઇતિ ।
 તત્રૈવ સપ્તમે -
 “યે સ્મરન્તિ સદા કાલમીશાનં પૂજયન્તિ વા ।
 રુદ્રલોકાત્ પરિભ્રષ્ટા વિહ્નેયાસ્તે ગણેશ્વરાઃ ॥” ઇતિ ।
 “સ્મરણાદેવ રુદ્રસ્ય પાપસડ્ઘાતપજ્જરમ્ ।
 શતધા ભેદમાયાતિ ગિરિર્વજ્રહતો યથા ॥” ઇતિ ।
 તત્રૈવ એકાદશે -
 “શિવાર્યાગ્નિપરો નિત્યં તદ્ભક્તાનાં ચ ભોજનમ્ ।
 પર્વમૈથુનવર્જસ્થ્યાત્ શ્રીમાન્ શિવગૃહાશ્રમી ॥
 દેવાગ્ન્યતિથિભૈક્ષાર્થં પચેન્નૈવાત્મકારણાત્ ।
 આત્માર્થં યઃ પચેન્મોહાન્નરકાય સ જીવતિ ॥
 યશિશવબ્રહ્મચારી સ્યાત્ સ શિવાર્યાગ્નિતત્પરઃ
 ભવેજ્જિતેન્દ્રિયશ્શાન્તો નૈષ્ઠિકો ભૌતિકોડપિ વા ॥
 યસ્સર્વસડ્ગનિર્મુક્તઃ કન્દમૂલકૃલાશનઃ ।
 શિવવૈખાનસો જ્ઞેયશિવાર્યાગ્નિપરો ભવેત્ ॥
 નિવૃત્તસર્વસડ્ગેભ્યઃ શિવધ્યાનપરસ્સદા ।
 જ્ઞેયશિશવયતીન્દ્રોડયં ભસ્મનિષ્ઠો જિતેન્દ્રિયઃ ॥” ઇતિ ।
 આદિત્યપુરાણે ત્રયસ્ત્રિંશાધ્યાયે ઇન્દ્ર પ્રતિ બૃહસ્પતિઃ
 “અસ્ત્યનન્તગુણાવાસઃ પરાનન્દૈકવિગ્રહઃ ।
 ધ્યાતઃ કૈવલ્યદઃ પુંસાં મહાદેવો ન ચાપરઃ ॥
 કર્મપાશનિબદ્ધાનાં મહામોહાત્મનાં હરે ॥
 સ્મરણાન્મોચકસ્તેષામુમાપતિરિતિ શ્રુતિઃ ॥
 ક્ષણં મુહૂર્તમથવા ધ્યાતસ્સમ્પૂજિતઃ સ્મૃતઃ ।
 પ્રદધાદાશુ કૈવલ્યં યસ્તં ભજ મહેશ્વરમ્ ॥” ઇતિ ચ ।
 તત્રૈવ ષટ્ચત્વારિંશે-
 “શાઠ્યેનાડપિ નરા નિત્યં યે સ્મરન્તિ મહેશ્વરમ્ ।

તેઽપિ યાન્તિ તનું ત્યજ્વા શિવલોકમનામયમ્ ॥” ઇતિ ।

કુલં પવિત્રં પિતરસ્સમુદ્ધૃતાઃ

વસુન્ધરા તેન ચ પાવની કૃતા ।

સનાતનોઽનાદિરનન્તવિગ્રહો

હૃદિ સ્થિતો યસ્ય સદૈવ શકુરઃ ॥” ઇતિ ।

તત્રૈવ એકપગ્યાશાધ્યાયે-

“સ્થૂલાનિ યાનિ પાપાનિ સૂક્ષ્માણિ વિવિધાનિ ચ ।

તાનિ નાશયતિ ક્ષિપ્રં મુહૂર્ત શિવચિન્તનમ્ ॥” ઇતિ ।

તત્રૈવ ચતુષ્ષષ્ટિતમે-

“બ્રહ્મહા વા સુરાપો વા સ્તેયી વા ગુરુતલ્પગઃ ।

યોઽન્તકાલે શિવં ધ્યાયેચ્છિવસાયુજ્યમાપ્રુયાત્ ॥” ઇતિ ।

“એવં સર્વપુરાણેષુ શ્રુતિસ્મૃત્યાગમાદિષુ ।

ભોગમોક્ષપ્રદત્વેન શિવધ્યાનં વિધીયતે ॥

શ્રુત્યાદિસર્વમાનઙ્ગૈરાચાર્યૈઃ પ્રોક્તવર્ત્મના ।

દહરોપાસનારીતિરેવં સમ્યક્ પ્રકાશિતા ॥

મનસિ પ્રણિધાનાર્થ પુનઃ શ્લોકૈઃ પ્રકાશયતે ।

વિવિક્તદેશસંસેવી શુચિર્મોની સુખાસનઃ ॥

ભૂતિભૂષિતસર્વાંગ ઋજુકાયસ્સમાહિતઃ ।

જિતેન્દ્રિયો નિજં ભક્ત્યા પ્રણમ્ય મનસા ગુરુમ્ ॥

અહમેવ હરિસ્સાક્ષાત્ સર્વજ્ઞઃ પુરુષોત્તમઃ ।

સહસ્રશીર્ષા પુરુષઃ સહસ્રાક્ષસ્સહસ્રપાત્ ॥

વિશ્વો નારાયણો દેવો હ્યક્ષરઃ પરમપ્રભુઃ ।

ઇતિ ધ્યાત્વા પુનઃ સ્વસ્ય હૃદયામ્ભોજમધ્યમે ॥

પ્રાણાયામૈર્વિકસિતે પારમેશ્વરમન્દિરે ।

અઞ્જૈશ્વર્યદલોપેતે વિદ્યાકેસરસંયુતે ॥

જ્ઞાનનાળે મહાહન્દે પ્રણવેન પ્રબોધિતે ।

વિશ્વાર્થિષં મહાવહ્નિં જવલન્તં વિશ્વતોમુખમ્ ॥

વૈશ્વાનરં જગદોનિં શિખાતન્વિનમીશ્વરમ્ ।

તાપયન્તં સ્વકં દેહમાપાદતલમસ્તકમ્ ॥

નિવાતદીપવત્ તસ્મિન્ દીપિતં હવ્યવાહનમ્ ।
 નીલતોયદમધ્યસ્થં વિદ્યુલ્લેખેવ ભાસ્વરમ્ ॥
 નીવારશૂકવદ્નૂપં પીતાભાસં વિચિન્તયેત્ ।
 તસ્ય વક્ત્રેશિખાયાસ્તુ મધ્યે પરમકારણમ્ ॥
 પરમાત્મા પરાનન્દઃ પ્રણવાર્થો મહેશ્વરઃ ।
 ઋતં વૈતથ્યરહિતઃ સત્યં કાલત્રયેડપિ સન્ ॥
 પરં બ્રહ્મ પરં તત્ત્વં પુરુષઃ પૂર્ણવિગ્રહઃ ।
 પુણ્યાપુણ્યાદિરહિતઃ વિજરો મૃત્યુવર્જિતઃ ॥
 વિશોકો વિજિઘત્સોડન્નભક્ષણે રાગવર્જિતઃ ।
 અપિપાસઃ પાનરાગવિહીનો વિશદોડમલઃ ॥
 અચિન્ત્યો વૃત્યવિષયોડવ્યક્તો વ્યક્તિવિવર્જિતઃ ।
 અનન્તરૂપઃ કાલાદિપરિચ્છેદાવિવર્જિતઃ ॥
 શિવઃ કલ્યાણનિલયઃ પ્રશાન્તો મોહવર્જિતઃ ।
 અમૃતશ્ચાદિમધ્યાન્તવિહીનશ્ચૈક એવ હિ ॥
 વિભુર્વ્યાપી ચિદાનન્દો હ્યરૂપો રૂપવર્જિતઃ ।
 સત્યકામસ્તથા સત્યસદ્ગુલ્પશ્ચ પરાત્મનિ ॥
 સત્યાઃ કામાશ્ચ સન્ત્યેવ વશી સર્વસ્ય વસ્તુનઃ ।
 ઈશાનસ્સર્વભૂતસ્ય સર્વસ્યાધિપતિસ્તથા ॥
 બ્રહ્મયોનિર્વેદવેદશિરોલોકેશકારણમ્ ।
 પરમેશ્વર ઉત્કૃષ્ટો બ્રહ્માદીનાં નિયામકઃ ॥
 પ્રભુસ્સર્વક્રિયાધૃષ્ટો વિશ્વરૂપોડખિલાત્મકઃ ।
 કૃષ્ણપિડ્ગુણ ઈશાડ્ગસંયુક્તાધાડ્ગસુન્દરઃ ॥
 ઊર્ધ્વરેતા દીપ્તપા જટાભૂત્યક્ષભૂષણઃ ।
 નિયતો જ્ઞાનસમ્પન્નસ્સ્વાત્મધ્યાનપરાયણઃ ॥
 વિરૂપાક્ષોડયુગ્મનેત્રો વિશોકસ્તાપવર્જિતઃ ।
 ઉમાસહાયશ્ચિચ્છક્તિસહિતસ્સામ્ભવિગ્રહઃ ॥
 ત્રિલોચનો વીતિહોત્રસોમભાસ્કરલોચનઃ ।
 નીલકણ્ઠઃ કાલકણ્ઠસ્સર્વતાપનિવારકઃ ॥

પ્રશાન્તસ્સુપ્રસન્નાક્ષઃ પ્રસન્નમુખપદ્મજઃ ।
 અદ્ભુતો વિસ્મયકરસ્સર્વલોકવિલક્ષણઃ ॥
 એવં ભૂતસ્તારવાચ્યસ્સર્વાત્માડહં મહેશ્વરઃ ।
 પ્રારબ્ધે કૃલશાન્તે તુ નાડીરશ્મિસવન્વિતઃ ॥
 મૂર્ધ્નદ્વારા વિનિર્ગત્ય અર્ચિરાદિપથા હ્યહમ્ ।
 આતિવાહિકદેવૈશ્ચ નીતો વિદ્યુત્થલાવધિ ॥
 બ્રહ્મલોકાદાગતેન બહુમાનપુરસ્સરમ્ ।
 અમાનવેન દેવેન નીતો બ્રહ્મસભાં પુનઃ ॥
 બ્રહ્મભાવં પ્રાપ્ય તતો બ્રહ્મણા સહ મુક્તિમાન્ ।
 એવં દહરવિદ્યાડ્ગમન્ત્રાચ્છ્યામાદિતીરિતાત્ ॥
 ઉદીરિતાર્થધ્યાનાચ્ચ બ્રહ્માહમિતિ નિશ્ચયઃ ।
 ઇતોડપિ સડ્ગ્રહેણૈવ પૂર્વોક્તં પુનરીર્યતે ॥
 સૂરોક્તાયાં સંહિતાયામાદરેણ પ્રકાશિતમ્ ।
 “વિવિક્તસેવી લઘ્વાશી સુખાસીનો જિતેન્દ્રિયઃ ॥
 સમપ્રીવશિરઃ કાયશ્શુચિર્ભસ્માવકુણ્ઠિતઃ ।
 ત્રિપુણ્ડ્રધારણૈર્યુક્તો ગુરુભક્તિસમન્વિતઃ ॥
 હૃત્પુણ્ડરીકમધ્યે તુ શિવં સત્યાદિલક્ષણમ્ ।
 સર્વસ્ય જગતસ્સાક્ષાત સૃષ્ટિસ્થિત્યન્તકારણમ્ ॥
 ઉમાસહાયં કલ્યાણં નીલકણ્ઠં ત્રિલોચનમ્ ।
 પ્રશાન્તં પ્રભુમીશાનં ધ્યાયન્નિત્યમતન્દ્રિતઃ ॥
 ધ્યાનેનૈવ શિવજ્ઞાનં જ્ઞાનાન્મુક્તિર્ન કર્મણા ।
 કર્મં તુ જ્ઞાનહેતુસ્સ્યાદિતિ તત્ત્વવિદાં સ્થિતિઃ ॥” ઇતિ ।
 શિવરાઘવસંવાદે પાદે ચૈવમુદીરિતમ્ ।
 “હૃત્પુણ્ડરીકનિલયં વિશુદ્ધં વિરજં તથા ॥
 વિશોકં ચ વિચિન્ત્યાત્ર ધ્યાયેન્માં પરમેશ્વરમ્ ।
 અચિન્ત્યરૂપમવ્યક્તમનન્તમમૃતં શિવમ્ ॥
 આદિમધ્યાન્તરહિતં પ્રશાન્તં બ્રહ્મ કારણમ્ ।

ઈશં વિભું ચિદાનન્દમરૂપમજમદ્ભુતમ્ ॥
 શુદ્ધસ્ફટિકસહ્યાશમુમાદેહાર્ધધારિણમ્ ।
 વ્યાઘ્રચર્મામ્બરધરં નીલકણં ત્રિલોચનમ્ ॥
 જટાધરં ચન્દ્રમૌલિં નાગચણોપવીતિનમ્ ।
 વ્યાઘ્રચર્મોત્તરીયં ચ વરેણ્યનભયપ્રદમ્ ॥
 કરાભ્યામૂર્ધ્વહસ્તાભ્યાં ભિભ્રાણં પરશું મૃગમ્ ।
 કોટિમધ્યાહ્નસૂર્યાભં ચન્દ્રકોટિસુશીતલમ્ ॥
 ચન્દ્રસૂર્યાગ્નિનયનં સ્મેરવક્રસરોરુહમ્ ।
 ભૂતિભૂષિતસર્વાંગં સર્વાભરણભૂષિતમ્ ॥”
 આત્માર્પણે શિવધ્યાનમેવં દીક્ષિતવર્ણિતમ્ ।
 “ચારુસ્મેરાનનસરસિજં ચન્દ્રરેખાવતંસં
 કુલ્લન્મલ્લીકુસુમકલિકાદામસૌભાગ્યચોરમ્ ।
 અન્તઃ પશ્યામ્યચલસુતયા રત્નપીઠે નિષણ્ણં
 લોકાતીતં શિવદ સતતં રૂપમપ્રાકૃતં તે ॥

()શિવરહસ્યે-

“શ્રીવિશ્વેશમુમાસહાયમનઘં વિશ્વાત્મકં ચિદ્ધનં
 સત્યજ્ઞાનમનન્તમક્ષરમજં નિર્લેપમેકં પ્રભુમ્ ।
 ઓઙ્કારાત્મકમક્ષરં પરતરં બ્રહ્માદિભિર્ભાવિતં
 સાનન્દં હૃદિ ભાવયે ભવભયધ્વાન્તેન્દુમાનન્દમ્ ॥
 વેદાન્તેષુ યમાહુરેકપુરુષં વ્યાપ્ય સ્થિતં રોદસી
 યસ્મિન્નીશ્વર ઇત્યનન્યવિષયશશબ્દો યથાર્થાક્ષરઃ ।
 અન્તર્યશ્ચ મુમુક્ષુભિર્નિયમિતપ્રાણાદિભિર્મૃગ્યતે
 સ સ્થાણુસ્થિરભક્તિયોગસુલભો નિઃશ્રેયસાયાસ્તુ વઃ ॥
 બ્રહ્મેતિ વ્યપદિશ્યતે શ્રુતિષુ યઃ ખ્યાતઃ પુરાણેષ્વપિ
 બ્રહ્માણં જગદાદિભૂતમસૃજન્યસ્યેન્દ્રનારાયણમ્ ।
 યત્રૈવ વ્યવતિષ્ઠતે ચ સકલાધિષ્ઠાતૃભાવસ્સ વઃ
 સામ્બશશમ્બુરનમ્બરોઽમ્બરગતશ્ચેયો વિધત્તાં શિવઃ ॥”
 દેહાર્ધયોગશ્શિવયોસ્સશ્રેયાંસિ તનોતુ વઃ ।
 દુષ્પ્રાપમપિ યત્સ્મૃત્યા જનઃ કૈવલ્યમશ્રુતે ॥

એષા ત્ર્યમ્બકમભિનશ્ચીરામેન્દ્રસ્ય વરદરાજસ્ય ।
શકુરનારાયણમખિવરસ્ય ચાભ્યર્થનાવશાદ્રચિતા ॥
શિવો મહેશ્વરશ્ચૈવ રુદ્રો વિષ્ણુઃ પિતામહઃ ।
સંસારવૈદ્યઃ સર્વજ્ઞઃ પરમાત્મેત્યુદાહૃતઃ ॥ ઇતિ ।
શ્રીમત્પરમહંસપરિવ્રાજકાચાર્યાભિનવનારાયણેન્દ્રસરસ્વતી-
પૂજ્યપાદશિષ્યશ્રીમત્પરમશિવેન્દ્રસરસ્વતીવિરચિતા
દહરવિદ્યાપ્રકાશિકા સમાપ્તા ॥
શ્રીસામ્બશિવાય નમઃ ।
શ્રીગુરુભ્યો નમઃ ।
શુભમસ્તુ ॥

Dahara Vidya Prakashika

pdf was typeset on November 5, 2024

Please send corrections to sanskrit@cheerful.com

